

Eindrapport project 04 – Rijmenam – St.-Martinuskerk

0. Inleiding

1. Situering & beschrijving

Het onderzoek waarover dit eindrapport handelt vond plaats in de Sint-Martinuskerk van Rijmenam (Sint Maartensberg 1, 2820 Bonheiden; kadaster Provincie Antwerpen, Gemeente Bonheiden, afdeling 2, sectie D, perceel 446a)

Dit dorp is een deelgemeente van de gemeente Bonheiden (Provincie Antwerpen, arrondissement Mechelen) en wordt omringd door de kernen Muizen (Mechelen), Hever, Boortmeerbeek, Keerbergen, Putte en Bonheiden (*afb. 1*). Het strekt zich voornamelijk uit in NO-ZW richting rond de 2 centrale straten: de Lange en de Korte Dreef (*afb. 2*). Omwille van historische en geografische redenen bevindt de kerk zich aan het zuidwestelijke uiteinde van de dorpskern, vlakbij het driehoekige dorpsplein. Rond de kerk bevinden zich naast woonhuizen ook het voormalige gemeentehuis, de pastorie en de turnzaal (*afb. 3*).

De natuurlijke omgeving wordt gevormd door de Dijlevallei, waar deze overgaat van een vlakke riviervallei in een meer heuvelachtig gebied. Het gaat hier om een stuifzandrug, opgeworpen op het einde van de laatste ijstijd. De dorpskern zelf is gelegen aan de rand van de alluviale vlakte. De bodem gaat over van een kleiige ondergrond in het voormalige overstromingsgebied van de Dijle (nu ingedijkt en deels gekanaliseerd) naar een glauconiethoudende zandgrond in het NO. De St.-Martinuskerk is gelegen op een natuurlijke hoogte (ca. 3m boven straatniveau) op een afstand van ca. 100m van de rivier.

Historisch gezien lag het grondgebied van Rijmenam in het Land van Mechelen. Dit gebied lag onder voogdij van de Berthouts die het zelf in leen hadden van de hertogen van Brabant. Na de scheiding van beide Nederlanden was het terug te vinden in het land van Arkel, onderdeel van het Antwerps gebied. In de 16^e eeuw had de streek fel te lijden onder de godsdiensttroebelen, waarbij voornamelijk de slag bij Rijmenam vermeld dient te worden. Dit gevecht tussen de Spaanse en de Staatse troepen om de controle over Mechelen werd beslecht in het Cassenbroek ten Westen van de dorpskern. Hierbij werd een groot deel van het dorp verwoest en wederopbouw gebeurde pas jaren later. Met de hervormingen als gevolg van de Franse revolutie werd de gemeente mee ondergebracht in het Département des deux Nèthes, dat onder het gezag van het Verenigd koninkrijk omgevormd werd tot de provincie Antwerpen. Vanaf de jaren '60 van de 20e eeuw kende de gemeente een stelselmatige overgang van landbouwgemeente tot residentiële gemeente.

Centraal op de verhevenheid die het zicht van het dorp bepaalt ligt de Sint-Martinuskerk. De rest van de heuvel wordt ingenomen door het kerkhof, omringd door een 19^e-eeuwse muur (*afb. 4 & 5*). De kerk zonder toren werd beschermd als monument op 19/02/1951,

waarna op 22/10/1975 de toren mee opgenomen werd onder de bescherming. Met hetzelfde besluit werd het omringende kerkhof beschermd als landschap.

Het grondplan van de kerk omvat een uitspringende westtoren, een driebeukig schip met licht uitspringende kruisbeuken en een groot koor met driezijdig kooreinde. In het oksel van het zuidtransept en het koor bevindt zich de sacristie (1818), aan de andere zijde van het koor de voormalige sacristie. Tegen de eindmuur van de zuidbeuk is een polygonale doopkapel aangebouwd. De massieve vierkante toren bestaat uit zes geledingen en is bekroond met een torenhelm met opengewerkte lantaarn. Tegen de noordzijde is een polygonale traptoren aangebouwd (*afb. 4*). De zijbeuken beschikken telkens over twee spitsboogvensters onder druiplijst, de kruisbeuken over een. Het glas-in-lood van deze vensters is gevat in gietijzeren stijlen ipv de te verwachten stenen exemplaren. Voor de zijbeuken gaat het om kleurloos glas, voor het transept om gebrandschilderde glasramen uit de jaren 1940 (*afb. 5*). Iedere zijde van het kooreinde bevat een gelijkaardige vensteropening, hoewel de glasramen hier 19^e-eeuws zijn (in de jaren 1930 gerestaureerd). Het koor zelf heeft eveneens in iedere muur een glasraam (*afb. 6*).

Aan de binnenzijde zijn de muren afgewerkt met witgeschilderde cementering, versierd met valse voegen. Beide zijbeuken zijn verdeeld in twee traveeën door spitsbogen op ronde pilaren (*afb. 7*). Het meubilair omvat een 19^e-eeuws hoofdaltaar en dito communiebank, twee laat-18^e-eeuwse zijaltaren en koorlambrisering, een preekstoel uit 1558 en een orgel uit 1777 (J. Smets). In de doopkapel die versierd is met muurschilderingen (J. Beeck, 1951) staat de 15^e-eeuwse doopvont. In middenbeuk, transept en koor is het plafond afgewerkt met bepleisterde tongewelven en gordelbogen, in de zijbeuken met bepleisterde kruisribgewelven (*afb. 8*). De vloer bestaat uit een dambordpatroon van witte en zwarte tegels, onderbroken door vnl. 17^e-eeuwse grafzerken. Het koor heeft bij wijze van uitzondering een vloer in verschillende tegelsoorten: achthoekige, gemarmerde en wit – zwarte exemplaren liggen er in verschillende motieven (resp. voor de communiebank, voor het hoofdaltaar en rond het hoofdaltaar).

1. Achtergrond van het onderzoek

In de kerk bevindt zich een orgel, gebouwd in 1777 door de Brusselse orgelbouwer J. Smets. Het instrument, oorspronkelijk een balkonorgel, kreeg na de beschadiging van de toren in WO I een nieuwe positie. Nadat bij de wederopbouw een nieuw doksaal gebouwd was werd het orgel, voorzien van elektrische aandrijving, immers tegen de achterwand ervan herplaatst.

Nadat eind jaren 1990 de buitenrestauratie voltooid was besloot de kerkfabriek ook het orgel te laten herstellen in zijn oude glorie en het weer op zijn originele positie terug te brengen. In het kader van dit dossier besliste de afdeling Monumenten & Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (M&L) dat een ander systeem de bestaande hetelucht verwarming diende te vervangen. Deze zou immers schade toebrengen aan het gerestaureerde orgel door de te grote schommelingen van temperatuur en luchtvochtigheid. Aangezien toen de optie werd genomen een vloerverwarming te installeren besloot dezelfde administratie dat een archeologisch onderzoek noodzakelijk was. Voor de nieuwe verwarming zou immers de bestaande vloer opgebroken worden, waarna een 38-tal cm van de ondergrond uitgegraven diende te worden om de

opeenvolgende lagen van het systeem te kunnen plaatsen: betonlaag, isolatieplaten, verwarmingsleidingen ingebed in chape, mortelbed en vloertegels.

In het kader van de recente wetgeving op het (archeologisch) erfgoed diende et onderzoek uitgevoerd te worden door de bouwheer. Hiervoor werd een samenwerking opgezet tussen de bouwheer (gemeente Bonheiden), de aannemer (NV PIT Antwerpen renovatie) en de afdeling M&L. Naast architecten en studiebureau was een extra speler de kerkfabriek van St.-Martinus die de inhoudelijke beslissingen over de uit te voeren werken nam. In wekelijkse vergaderingen werd overleg gepleegd tussen de verschillende partners in het project.

1. Historische bronnen

1. Beschikbare bronnen

De geschiedenis van de St.-Martinuskerk is tot nu toe zeer onduidelijk. Onderzoek van de historische bronnen werd slechts sporadisch ondernomen, en gepubliceerde gegevens zijn quasi onvindbaar. Een eerste beschikbare document is L. Vangeel (1997) *De Sint Martinuskerk van Rijmenam. Historische schets en beschrijvende catalogus van de kerkschat in het kader van de tentoonstelling t.g.v. de 1600ste verjaardag van het overlijden van Sint Martinus van Tours*, tent. cat. Daarnaast is een werk beschikbaar van Heemkring Het Hoefijser: W. Van Looy (ed.) (1990) *Oude gebruiken rond sterven en begraven*, tent. cat. De verdienste van dit tweede werk voor de geschiedenis van de kerk ligt voornamelijk in de uitgebreide catalogus van grafzerken in en rond de kerk, en de lijst van begravingen in de kerk uit de parochieregisters. Tenslotte kan de inventaris van het bouwkundig erfgoed (*Bouwen door de eeuwen heen*, deel 13n) vermeld worden die voornamelijk een algemeen beeld geeft, hoewel de gegevens deels berusten op oppervlakkige waarneming.

Qua primaire bronnen bestaat een redelijk uitgebreid archief, en dit vanaf het einde van de 16e eeuw. Voor het Ancien Régime gaat het hier om de “Decanale Visitaties”, bewaard in het Aartsbisschoppelijk archief in Mechelen en om een aantal kronieken die enige algemene informatie geven. Aangezien na de Franse Revolutie de kerkfabrieken werden ingevoerd kan men voor informatie uit 19e en 20e eeuw terecht in het archief ervan dat in de pastorie van de parochie te vinden is. Daarnaast kan een aantal gegevens opgespoord worden in het Provinciaal Archief Antwerpen (bv. bouwaanvragen) en het Algemeen Rijksarchief Brussel (dossiers wederopbouw na WO I).

Een uitgebreid onderzoek van de bronnen uit het aartsbisschoppelijk archief en een deel van dat van de kerkfabriek werd reeds gedaan door voormalig parochiepriester L. Janssens. Deze gegevens zijn echter niet gepubliceerd en tevens niet beschikbaar.

Een diepgaand onderzoek van de historische bronnen is echter zeer noodzakelijk en zou heel wat licht werpen op de geschiedenis en bouwevolutie van de kerk vanaf de 17^e eeuw. Deze gegevens zouden het beeld dat nu gevormd werd op basis van bauforschung en archeologisch onderzoek kunnen aanvullen, bijstellen en vervolledigen.

2. Historische gegevens

Ondanks de problematiek van de historische bronnen zijn toch een aantal gegevens beschikbaar¹.

Van de vroegste geschiedenis is zeer weinig gekend. In 1120 zou het bestaan van een “kapel”, afhankelijk van de abdij van Bornem, vermeld zijn. De vroegste gekende pastoor van de parochie is ene Sigerus, in 1198. Voor de bouw van de huidige kerk is geen informatie, nog data gekend.

Zoals vermeld beginnen de echte concrete gegevens pas op het einde van de 16^e eeuw. In 1578 heeft vlakbij het dorp de slag van Rijmenam plaats. Hierbij zou de kerk ernstige schade opgelopen hebben, maar de juiste aard ervan is niet gekend.

Zeker is wel dat de toren bij deze gelegenheid ernstig geleden heeft. Bij de herstelling ervan in 1612 zou de oorspronkelijke hoogte omwille van geldgebrek echter niet meer bereikt zijn. Muurankers met deze datum zijn nog zichtbaar op foto's uit het einde van de 19^e eeuw (afb. 9). Slechts enkele tientallen jaren hersteld kreeg de spits in 1695 een blikseminslag te verwerken, waarvan de schade pas in 1762 ongedaan gemaakt werd. Een volgende, en voorlopig laatste, voltrefter kwam in 1914 van een bom van het Belgische leger. De ganse toren werd verwoest op de gelijkvloerse verdieping na. De ernst van de schade is duidelijk zichtbaar op foto's uit dat jaar (afb. 10). In de jaren 1927-1929 werd hij weer opgebouwd naar het voorbeeld van de oude toren, hoewel een andere spits en een nieuw doksaal voorzien werden.

Ook het schip, dat in 1574 vijf altaren omvat zou hebben, moet onder de 16^e-eeuwse godsdiensttroebelen geleden hebben. Hier is echter niets bekend over de aard van de schade. In 1685 werden wel werken uitgevoerd aan de vloer, net als in 1715. Of het hier gaat om herstellingen of om een nieuwe vloer is niet geweten.

Volgens een document uit 1765 zou de kerk toen nog aparte daken gehad hebben voor schip en zijbeuken. De kosten voor het onderhoud ervan liepen te hoog op, en dus werd besloten de hele zaak onder één dak te brengen. De werken hiervoor kwamen in uitvoering in 1767 en vereisten eveneens een aanpassing van de puntgevel tussen schip en koor. Enkele jaren later, in 1785, besloot toenmalig pastoor Servranx een nieuwe vloer te laten aanleggen in de kerk, en rond dezelfde periode werden beide zijaltaren geplaatst.

De volgende grote werkzaamheden dateren uit 1834 en zijn goed gekend. In een document aan de Provincie stelt het kerkfabriek dat “*Considérant que les travaux proposés ayant pour but l’extension de l’église, remédiant d’un côté à l’entassement qu’(…) en ce moment les paroissiens, tandis que de l’autre ils feront disparaître une irrégularité choquante dans la distribution de l’une des nefs qui présentement (...) la vue de l’un des autels, ...*” De kerkfabriek heeft een totaalbedrag van 3037, 60 francs bijeengeschrapt uit overschotten van voorgaande jaren, een schenking van de familie Pouppez en een besparing op de begroting om werken uit te voeren aan de noordbeuk. De aangehaalde redenen zijn een asymmetrie tussen beide zijbeuken (de noordbeuk is

¹ Met dank aan L. Vangeel en L. Janssens

smaller dan de zuidbeuk), het plaatsgebrek voor de kerkgangers en de belemmering van het zicht op het zijaltaar. De architect van de provincie adviseert een goedkeuring van de werken, mits aan een aantal voorwaarden voldaan wordt. Zo eist hij dat de werken uitgevoerd zouden worden met een openbare aanbesteding en niet door lokale werkkrachten. Dit om de kwaliteit van de uitvoering te waarborgen. Daarenboven stelt hij een aanvulling voor: “... *Il conviendrait que l'on change le doceret de l'arcade marqué A en une colonne gothique comme l'a fait l'auteur du projet du côté gauche. Cet objet est très peu d'importance et l'on doit profiter de cette occasion pour le faire car alors cette partie de l'église sera entièrement régulière et achevée.*” Aangezien men toch werken uitvoert in de kerk, en in de noordbeuk een gotische pilaster wenst te bouwen dient men van de gelegenheid gebruik te maken om ook in de zuidbeuk een zelfde pilaster te bouwen, wat voorheen blijkbaar niet het geval was. Het plan waarvan sprake is bleek bij navraag op het Provinciaal Archief Antwerpen “verdwenen te zijn”².

Slechts een tiental jaar later, in 1849, geven de rekeningen van de kerkfabriek een uitgavenpost weer voor herstellingen aan de “kerkmuur zijde Kerkstraat”, wat overeenkomt met de noordmuur. Mogelijk gaat het hier om afwerking van de bouwwerken in 1834.

Dezelfde rekeningen vermelden in 1853 de aankoop van nieuwe sokkels voor de zijaltaren en 400 nieuwe plavuizen.

Eveneens in de loop van de 19^e eeuw worden gietijzeren vensterstijlen aangebracht ter vervanging van de stenen exemplaren, die na afbraak een nieuwe functie kregen als gewicht voor de blaasbalgen van het orgel.

In de jaren 1930 tenslotte besloot de toenmalige pastoor dat het ganse interieur opnieuw bezet diende te worden. Hij liet de bepleistering van de pilaren en de bogen afkappen, de pilaren bestrijken met cement nadat de gaten erin opgevuld waren, en alle muren cementeren met valse voegen als decoratie.

Over het koor is minder geweten. Aan het begin van de 17^e eeuw wordt vermeld dat het koor beschikt over drie glazen ramen. Of het hier effectief gaat om slechts drie vensteropeningen (tov de huidige vijf) of om drie ramen met glas (en twee zonder) kon niet achterhaald worden. Dat er zich onder het koor een grafkelder zou bevinden blijkt uit een vermelding in het parochieregister waar op 10 juli 1762 Joannes Franciscus D.J. Cuypers bijgezet werd in het familiemonument “*voor de trappen van het hoogaltaar in het koor*”.

In 1792 wordt een nieuw hoofdaltaar geplaatst en in 1851 een nieuwe vloer in rode en witte steen en nieuwe vensterstijlen in gietijzer.

Van de bijgebouwen van de kerk zijn eveneens een aantal data gekend. De voormalige sacristie, tegen de noordzijde van het koor aan, dateert uit 1617-1618, en de nieuwe sacristie tegen de andere zijde van het koor uit 1818.

De oorspronkelijke doopkapel, een vierkant gebouw zoals zichtbaar op foto's van voor WO I (*afb. 9 & 10*), werd geplaatst in 1767 gelijktijdig met de werken aan het dak. Door

² men raadde aan om binnen een tweetal jaar nogmaals te informeren aangezien de herinventarisatie van de plannen dan voltooid zou zijn.

de bom van 1914 werd ze met de grond gelijkgemaakt en bij de heropbouw van de toren vervangen door een polygonaal model.

3. *Bauforschung*

1. methode

Om een completer beeld te krijgen van de bouwevolutie van de kerk werd een inspectie van de buitenzijde en het interieur evenals het dakgebinte gedaan op zoek naar sporen van verbouwingen en aanpassingen. Een grote belemmering hiervoor vormde de buitenrestauratie van 1993-1997 die veel sporen uitwiste door uitbundige vervanging van authentiek materiaal. De aangetroffen sporen werden geregistreerd dmv foto's en schetsen.

2. Buitenzijde

Op de toren zelf zijn geen sporen meer zichtbaar door de wederopbouw ervan na WO I. Wanneer men foto's uit de jaren 1890³ erbij neemt zijn wel een aantal zaken zichtbaar. Zo zijn op de vijfde geleding (de huidige kraankamer) drie muurankers zichtbaar: I, Z en 6 (*afb. 9*). Hoe deze overeenkomen met de gekende datum voor de herstelling na de slag bij Rijmenam -1612- is echter niet duidelijk. Op dezelfde verdieping zijn aan iedere zijde de sporen zichtbaar van telkens twee dichtgemetste galmgaten met spitsboog (*afb. 9 & 11*). Dit doet het vermoeden rijzen dat de toren oorspronkelijk lager was dan na de herstellingen van 1612, en niet hoger zoals gedacht werd. Een herinterpretatie van de historische bronnen is hier mogelijk op zijn plaats. Tenslotte kan men zien dat de torenhelm volledig gesloten was en geen balustrade had zoals nu.

In de zuidmuur is een duidelijk materiaalverschil waarneembaar: halverwege de hoogte van de ramen gaat het eerder onregelmatige verband met relatief kleine stenen over in een regelmatig verband met grotere en rechthoekigere blokken (*afb. 12*). Op deze blokken zijn vaak horizontale roestsporen zichtbaar wat mogelijk wijst op recuperatiemateriaal. Als verklaring wordt steeds het onder één dak brengen van de kerk vermeld waarbij de muren van de zijbeuken opgehoogd zouden zijn. Dit zou echter betekenen dat de zijmuren erg laag waren, zeer kleine vensters hadden, en dat de dakhelling zeer steil zou zijn gezien de hoogte tegen het schip aan dezelfde moet blijven (de bogenarcade). Daarenboven is hier geen enkel spoor van zichtbaar in de westmuur van deze beuk. Mogelijk gaat het eerder om een herstelling, die dan in elk geval voor 1767 gebeurd zou moeten zijn. Opmerkelijk is daarenboven dat de druiplijst die elders vanaf de bovenzijde van de vensters doorloopt over het muurvlak hier niet aanwezig is, hoewel de aanzetten ervoor er wel degelijk zijn.

Links onder het westelijke venster is eveneens een rechthoekig vlak zichtbaar dat met andere steen is opgevuld (*afb. 13*). Het gaat hier om een deuropening die gemaakt werd in 1914 bij de verwoesting van de toren om de kerkgangers te voorzien van een toegang. Deze werd na de reconstructie van de toren weer opgevuld.

³ bewaard in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

De spitsgevel van het zuidtransept vertoont eveneens een spoor (*afb. 14*). Het bovenste deel van de spits kent immers een ander materiaalgebruik dan de rest van de muur. Of het hier om een herstelling gaat of om een aanpassing is niet te achterhalen. Aan het dakgebinte is echter eveneens een verschil merkbaar (cfr. *infra*).

De noordmuur heeft een homogeen muurvlak, wat verklaard kan worden door zijn recente en eenmalige opbouw (1834, cfr. *supra*). In de westmuur ervan is de uitbreiding van deze beuk echter duidelijk zichtbaar door een verschillend materiaalgebruik en een aantal grote verbindingsblokken tussen de originele muur en de uitbreiding (*afb. 15*).

Het noordtransept vertoont een spoor dat gelijkaardig is aan dat van het zuidtransept (*afb. 16*).

Aan de buitenzijde van het koor bevindt zich een zeer duidelijk spoor in de zuidmuur (*afb. 17*). Boven het dak van de sacristie is zichtbaar dat voor dit deel van de muur veel grotere, ruwer gevormde en gelere blokken gebruikt zijn dan voor de rest van het koor. Het gaat hier om de muur van een oudere kerkfase die bij verbouwing / wederopbouw is hergebruikt en ingewerkt in het nieuwe koor. Aan de andere zijde is dit niet merkbaar, mogelijk omdat de voormalige sacristie het muurwerk grotendeels verbergt (*afb. 18*).

In de scheidingsmuur tussen schip en koor is de oorspronkelijke daklijn van het schip nog duidelijk zichtbaar (*afb. 19*). Het hele muurvlak bestaat uit baksteen en vertoont nog resten van een bepleistering in gele kalkmortel die mogelijk het materiaal en de verbouwingssporen (uitbreiding van deze muur nav verandering van het dak) moest maskeren.

Voor de bijgebouwen is geen enkel zichtbaar spoor bewaard van de oorspronkelijke doopkapel en ook de voormalige sacristie vertoont geen veranderingen. In de huidige sacristie is echter een steen ingewerkt met het jaartal 1818 (*afb. 20*).

3. Interieur

Aan de binnen zijde zijn de meeste sporen verborgen door de cementering die het ganse muurvlak overdekt.

In de toren was tijdens de afbraakwerken van het doksaal echter zeer duidelijk het niveau van de wederopbouw in de jaren 1920 zichtbaar. Vanaf de onderzijde van het doksaal bestaat de binnenzijde van de toren uit machinaal gevormde baksteen, gevoegd met grijze cement. In het portaal zelf gaat het om witte kalkzandsteen met gele kalkmortel. Ditzelfde verschil valt op in de traptoren, waarbij de gerecupereerde traptreden teruggeplaatst werden voor het lagere deel, en het hogere deel voorzien werd van betonnen treden.

Op de muur van de zuidbeuk is dmv een barst in de bezetting de tijdelijke deuropening eveneens zichtbaar. In de hoek van de westmuur van deze beuk en de bogenarcade bevindt zich een uitstekend muurdeel dat schuin afgewerkt is (*afb. 21*). Een verklaring hiervoor kan niet gegeven worden.

De boog tussen zuidbeuk en zuidtransept vertoont een duidelijk verschil in bouwwijze en –materiaal (*afb. 22 & 23*). De noordelijke helft van de boog is gebouwd door het opeenstapelen van identieke blokken steen, steeds horizontaal geplaatst. De zuidelijke helft daarentegen kent een afwisseling van telkens een horizontaal blok met vervolgens twee verticaal geplaatste blokken. De stenen van dit tweede deel hebben daarenboven een gelere kleur. Ook het gegeven dat deze boog een rondboog is en geen spitsboog zoals de bogen van het schip is opvallend. De meest logische verklaring is dat het hier gaat om een uitbreiding waarbij de oorspronkelijke boog gedemonteerd werd en aangevuld met nieuw materiaal opnieuw geplaatst, maar dan in een andere vorm. De pilaster waar deze boog op rust is opgebouwd uit witgepleisterde baksteen (*afb. 24*). Het gaat hier om de pilaster die bij de werken van 1834 geplaatst werd.

Op het glasraam van het zuidtransept staan de namen van de glazeniers vermeld: L. Crespin en F. Crickx.

In de noordbeuk is ook aan de binnenzijde geen spoor zichtbaar. In de westmuur ervan bevindt zich echter een zeer grote naad (*afb. 25*). Het gaat om een spleet van ca. 3-5 cm breed die eerst verticaal naar boven loopt, vervolgens schuin naar het schip toe en dan weer verticaal naar boven. Het gaat hier niet om een barst aangezien voor beide delen van de muur een andere mortelsoort gebruikt is en de laaghoogte van de stenen niet overeenkomt. Rechts van de barst is daarenboven baksteen verwerkt in het muurwerk. Het lijkt echter evenmin om een naad te gaan die twee bouwfases scheidt gezien het vreemde verloop ervan dat niet gekoppeld kan worden aan een logische bouwfase en het ontbreken van stenen die afgekapt zijn op het muurvlak (wat zou wijzen op voormalige hoekstenen). Mogelijk gaat het hier om een reconstructie van een beschadigde muur. Het karakter van de oorspronkelijke noordmuur (voor 1834) pleit in het voordeel van deze hypothese (cfr. *infra*, “opgraving”). De naad zelf werd herhaaldelijk weer opgevuld en gecamoufleerd met nieuwe pleisterlagen, en in de 19^e eeuw onderaan versterkt met een ijzeren band.

Op dezelfde muur werd achter een tijdens de werken verwijderde bank de bepleistering aangetroffen die de muren bedekte voor de cementering werd aangebracht. Het gaat om verschillende lagen: bovenop een grijs beschilderde pleisterlaag, eronder een witte laag met zwarte band onderaan, en tenslotte een geel-lichtbruine kalkmortelbepleistering. Het gaat bij deze laatste om de oorspronkelijke afwerking van de binnenmuren. Op deze laag werd na het verwijderen van de hogere lagen een schildering aangetroffen die rode druivenranken met gele blaadjes en zwarte druiventrossen voorstelt (*afb. 26 & 27*). Mogelijk gaat het hier om een 14^e-eeuws motief⁴. Op een hoogte van ca. 2m boven vloerniveau blijkt de beschilderde laag afgekapt te zijn. Andere plaatsen waar deze muurschilderingen mogelijk nog teruggevonden kunnen worden zijn de westmuur van de zuidbeuk en de beide transeptarmen (koor, noordmuur en zuidmuur zijn later gebouwd, cfr. *infra*).

Aan de rechterzijde van de naad / barst komt deze laag niet voor. De basislaag is er een effen, onbeschilderde geel-lichtbruine kalkmortellaag.

⁴ verwijdering van de hogere lagen, reinigen, herstellen en fixeren van de schildering gebeurde door de medewerkers van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE). Verder onderzoek en een rapport van hun werkzaamheden wordt verwacht.

De boog tussen noordbeuk en noordtransept vertoont een zelfde spoor als die van de zuidbeuk (afb. 28 & 29). Het gaat ook hier om een rondboog met een verschil in materiaal. De aanzetten van de boog zijn telkens opgebouwd uit grijswitte kalkzandsteen van relatief geringe laagdikte. Het middendeel echter heeft gelere en grotere stenen die op een licht andere wijze afgewerkt zijn. Aangezien de uitbreiding van de noordbeuk onomstotelijk vaststaat is het hier meer dan waarschijnlijk dat het om een gedeeltelijke herbruik van het oorspronkelijke materiaal gaat, aangevuld met nieuwe stenen. De demontage en wederopbouw van de boog impliceert eveneens dat het muurvlak dat erop rust waarschijnlijk vervangen werd.

Bij een nadere inspectie bleek dat ook op de pilaren en de bogenarcade van het schip nog resten van bepleistering en beschildering bewaard zijn. Op de pilaren zijn sporen van een okergele beschildering zichtbaar (afb. 30). Op de bogen zijn naast gele ook nog sporen van een rode kleur aanwezig (afb. 31). Achter de preekstoel tenslotte is een stukje zichtbaar van wat een voorstelling van een heilige kan zijn.

Op de boog tussen koor en schip zijn twee data aangebracht: 1767 voor de werken aan het dak en interieur, en 1929 voor de wederopbouw van de toren (afb. 32).

Van de moulures van de vensteromlijstingen in beuken en transeptarmen blijken drie verschillende types voor te komen (afb. 33). Die in de zijbeuken zijn steeds dezelfde, maar beide transeptarmen hebben een eigen vorm.

In het koor zijn amper sporen zichtbaar, grotendeels omwille van de cementering en de houten lambriserings achter de koorbanken. Van de glasramen kunnen echter een aantal gegevens interessant zijn. Het centrale raam (afb. 34) heeft het opschrift “*H. MARTINUS : BID VOOR ONS / H. ELIGIUS : BID VOOR ONS / L. Pluys Meche(len) 1895 vec(it) pi(us)*”. Het raam links ervan vermeldt “*ik ben de onbevleete ontvangeris / restaurata jam ecclesia 1930*”, dat rechts ervan “*ziehier het hart dat de menschen zoo vuurig bemind heeft / restaurata jam ecclesia 1930*” (afb. 35).

4. Dakgebinte

Bij een uitgebreide inspectie van het dakgebinte, zowel van het houtwerk als de muren, konden eveneens een aantal vaststellingen gedaan worden.

Het gebinte boven het schip bevat nog de kern van de dakconstructie zoals die was voor 1767 (afb. 36 & 37). Bij het aanpassen ervan heeft men het bovenste deel en de nokbalk verwijderd waarna op de bestaande structuur verder gebouwd werd met een systeem van horizontale en verticale balken. Het gaat om 7 “frames” die ondersteuning bieden voor de voor de lange balken waarop planken en leien rusten. Bij het nagaan van de telmerken (afb. 38) die zich op de balken van de oudere kern bevinden blijkt dat deze constructie aangepast werd hetzij bij de werken van 1767, hetzij ervoor. De merken blijken immers niet steeds op elkaar te volgen (bv. 12, 13, 14, 15, 10) en ook binnen eenzelfde “frame”

hebben niet alle balken hetzelfde nummer (bv. 5, 9, 9). Op de muur tussen schip en koor is nog het spoor van de oude daklijn zichtbaar (*afb. 39*). Hieruit blijkt dat de oude nok van het schip zich ca. 1,40 m onder de huidige nokbalk bevond.

Eveneens opvallend is het verschil tussen noord- en zuidbeuk: In de zuidbeuk blijkt de constructie onderaan logisch te verlopen tot op de zuidmuur, wat in de noordbeuk niet het geval is (*afb. 36*). Daar is een extra niveau toegevoegd dat lager komt en verder doorloopt dan in 1767 het geval was. Het gaat hier om een aanpassing bij de uitbreiding van de noordbeuk in 1833. Het gebinte bestond toen immers al en de verbreding van de beuk maakte een verbreding van het dak noodzakelijk. Dit leidde tot een verschil in hoogte van de gewelven tussen beide zijbeuken.

Op de muren van het middenschip hebben allerlei veranderingen eveneens hun sporen nagelaten. Aan beide zijdes van het schip kan een verschil in materiaal vastgesteld worden. Deze muren bestaan volledig uit witgele kalkzandsteen, maar de bovenste 5 lagen (ca. 53 cm tov bovenzijde muur) bestaan uit witte steen met fijne schuine beitelsproen (tandbeitel), terwijl het muurwerk eronder opgebouwd is uit eerder gele steen van ruwere vorm met onregelmatige sporen van een vlakbeitel (*afb. 40, 41, 42*). In het bovenste deel zijn met regelmatige interval balkgaten (ca. 10 x 10 cm) uitgespaard. De reden van dit verschil is te zoeken in de oude dakstructuur waarbij middenschip en zijbeuken afzonderlijke daken hadden en dus een deel muurwerk van het schip zichtbaar was (de afgewerkte steen). De steen die ruwer afgewerkt is, en niet zichtbaar, kan zelfs recuperatiemateriaal zijn (cfr. andere bewerking).

In de noordbeuk is duidelijk zichtbaar dat deze lager is dan de zuidbeuk: een grijs geschilderde pleisterlaag met de omtrek van de gewelven is nog goed zichtbaar (*afb. 43 & 44*). Het gaat hier om het gewelf van 1767 dat aangepast werd bij de werken van 1834. Tussen de bovenzijde van het oude en die van het huidige gewelf bestaat een verschil van 40 cm.

In de westmuur is de heropbouw van de toren zichtbaar door het gebruik van machinale baksteen en grijze cement. De noordmuur zelf blijkt volledig opgebouwd te zijn uit baksteen met een parement van kalkzandsteen aan de buitenzijde.

In de zuidbeuk zijn de sporen van de veranderingen in 1767 goed zichtbaar. Niet alleen de gewelven blijken hier uit bepleisterd lattenwerk te bestaan, maar ook het bovenste deel van de westmuur. 90 cm onder de bovenzijde van het gewelf stopt de muur in kalkzandsteen, waarna er een smallere muur in baksteen (met buitenparement in steen) opgebouwd is. Vanaf ditzelfde niveau vormt bepleisterd lattenwerk de interieurzijde van de muur tot aan de bovenzijde van het gewelf. Eenzelfde fenomeen wordt teruggevonden in de muur die bovenop de boog tussen beuk en transept staat.

In de hoek van de schipmuur en de westmuur is net als in het interieur een blok zichtbaar met een schuin getailleerde zijde (*afb. 45*). Functie of oorzaak zijn onduidelijk.

Beide transeptarmen hebben hun eigen dakgebinte dat aansluit tegen de oudere kern van het schipgebinte (*afb. 46 & 47*). Op de balken zijn telmerken terug te vinden die in logische volgorde verlopen (1-2-3) met telkens een contramerk aan de linkerzijde van de

constructie (gezien vanuit het schip). Gezien de constructiewijze, het gebruikte materiaal en de vorm van de telmerken lijkt het om een andere, waarschijnlijk recentere, bouwphase te gaan dan voor de kern van het schipgebinte.

De bovenzijde van het tongewelf van het koor bevindt zich 1,20m lager dan die van het schip. De formaten van de bakstenen van de muur die de scheiding tussen beide vormt zijn 21 x 10 x 5 cm.

Het dakgebinte valt uiteen in twee delen waarbij de eerste 8,40 m (vanaf het schip) een sporenkap hebben en het volgende deel boven het koorinde een andere, recentere constructie (*afb. 48 & 49*).

De sporenkap telt 15 geledingen, ca. 40 cm uit mekaar. Op de meeste zijn nog telmerken terug te vinden die uiteenvallen in twee groepen: een die van 11 tot 13 telt, en een die van 5 tot 13 loopt. De zijde waarop de merken terug te vinden zijn verspringt hierbij. Bij de eerste groep staan ze aan de noordzijde, bij de tweede groep aan de zuidzijde. Dit kan duiden op een herstelling of een aanpassing.

De eerste acht geledingen (tot 3,90m van het schip) vertonen duidelijke brandsporen die aan de nok het grootst zijn (*afb. 50*). Herstelling gebeurde door nieuwe balken tegen de oude aan te spijkeren.

Het laatste deel van het dakgebinte kent een heel andere constructie. De balken hebben een veel grotere sectie en een opbouw die gelijkaardig is aan het gebinte van het transept. Waarschijnlijk gaat het hier om een latere aanpassing of herstelling.

5. Grafzerken

In kerkvloer zijn een aantal grafzerken ingewerkt⁵. Aangezien deze voorafgaand aan de werken verwijderd werden kon nagegaan worden of er kappersmerken terug te vinden waren⁶. In bijlage bevindt zich een overzicht van 15 merken die op de zijkanten van de stenen werden aangetroffen. In het algemeen blijken de sterfdata op deze stenen te vallen in de periode tussen 1650 en 1700. Aangezien uit historische bronnen geweten is dat de huidige vloer pas aangelegd is op het einde van de 18^e eeuw moeten de zerken behoren tot een oudere vloer en herlegd zijn, maar niet in hun originele positie. De zerken liggen immers niet verspreid doorheen de kerk maar in rijen tussen de pilaren en tegen de zuidmuur aan.

Tegen de buitenzijde van het zuidtransept is een grafzerk gemetst die zich oorspronkelijk in het koor bevonden moet hebben boven de grafkelder van de familie Cuypers (cfr. *supra & infra*) (*afb. 51*). Op de steen die twee koperen ringen heeft staat het opschrift "*Ostium monumenti praenob. Familiae Cuypers toparchae de Rymenam Opstal Muyselwyck Zutingen etc*" (grafmonument van de edele familie Cuypers, heersers van

⁵ Een inventaris met beschrijving en uitgebreide informatie is te vinden in een publicatie van Heemkring het Hoefyser: W. Van Looy (ed.) (1990) *Oude gebruiken rond sterven en begraven*, tent. cat.

⁶ Jammer genoeg waren de zerken op mekaar gestapeld zodat van de gevonden merken niet nagegaan kon worden bij welke zerk ze nu juist hoorden. Daarenboven waren een deel van de stenen niet bereikbaar zodat die niet geïnspecteerd konden worden.

Rijmenam, Opstal, Muyselwijk, Zutingen, etc.). Boven de tekst is het wapenschild van Cuypers aangebracht en in de vier hoeken de schilden van verwante families (Cuypers, Hofstadt, Nieuwenhuyse, Lanvyn)⁷. De afmetingen van deze zerk zijn 142 x 84 x 10 cm.

⁷ Met dank aan L. Vangeel voor de herkomst van de schilden

4. Opgraving

1. Methode & achtergrond

Het opgravingsteam bestond uit 1 archeoloog, 1 geschoold tekenaar en 3 arbeiders. Materiaal werd geleverd door aannemer NV PIT die ook assistentie verleende voor bepaalde graafwerken. Vanuit de gemeente werd de nodige infrastructuur ter beschikking gesteld.

Voor de opgraving werd gebruik gemaakt van een vorm van stratigrafische vlakgraving met gebruik van de principes van Harris (matrix en single layer sheets). Opmeting gebeurde op schaal 1/20 op basis van een X-Y assenstelsel. Als centrale lijn werd een reeks punten uitgezet in het midden van de kerk, van poort tot kooreinde waaraan twee parallelle assen in de zijbeuken werden uitgezet. Op basis van deze drie evenwijdige lijnen konden overal dwarsmeters uitgelegd worden (*afb. 52*).

Als vast nulpunt voor hoogtemetingen werd het vloerniveau aan de ZO pilaar genomen (hoek koor – zuidtransept) (*afb. 53*). Dit punt bevindt zich +45 cm tov het TAW punt aan de buitenzijde van de kerk (dat zelf op 45 cm boven het niveau van het kerkhof aangebracht is)⁸. Voor de profieltekeningen van de muren werd een horizontale lijn uitgezet op 70 cm boven het nulpunt.

Voor fotografische registratie werden een digitaal fototoestel (Fujifilm Finepix A340) en een analoog toestel met diafilm (100 en 400 ASA) of fotofilm (100 en 200 ASA) gebruikt. Op iedere foto staat een baak met schaalverdeling van 0,5m, een Noordpijl en een bord met lokatie en niveau van het onderwerp⁹.

De kerk werd onderverdeeld in verschillende zones: Portaal (portaal met strook van ca. 2m ervoor in het schip), Noord (noord beuk en –transept), Schip, Zuid (zuidbeuk en –transept), Koor en Doopkapel. De zones Noord, Schip en Zuid kregen een onderverdeling in 3 delen, telkens per travee en vertrekkende vanaf de toren (bv. noord 1, 2 en 3, waarbij 1 de travee aan de westzijde is en 3 het transept).

Aanleiding hiervoor was de grote droogte van de ondergrond. Het was dan ook nodig deze te besproeien met water en dit te laten intrekken voordat het oppervlak kon opgekuist worden. Aangezien dit water weer snel uitdroogde kon telkens maar een klein oppervlak (1 travee = 1 subzone, bv. noord 2) tegelijk bewerkt worden.

Na het weghalen van de vloertegels (*afb. 54*) werd een bovenste pakket van ca. 10 - 20 cm machinaal verwijderd met een Bobcat bulldozer (*afb. 55*). Dit maakte dat een volgend pakket van enkele centimeters omgeploegd was en dus verloren voor onderzoek. Het werd dan ook met de schop verwijderd zodat een redelijk gelijk oppervlak bekomen

⁸ de gegevens van dit TAW punt kunnen verkregen worden bij het Nationaal Geografisch Instituut

⁹ opgravingsdossier, plannen, fotomateriaal, vondstinventaris en aanverwanten worden bewaard op de Afdeling Monumenten & Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Phoenixgebouw, Koning Albert II laan 19, 1210 Brussel en kunnen daar op aanvraag ingekeken worden.

werd, dat dan opgekuist kon worden als een eerste niveau (niveau 1), zone per zone (*afb. 56*). Doordat met de Bobcat op een aantal plaatsen reeds tot op relatief grote diepte werd uitgegraven komt niveau 1 niet overal voor (bv. schip). Op de plannen werden deze stukken blanco gelaten. Een zone in zuid 2 die tot op –50 cm onder vloerniveau was uitgegraven werd dmv arcering als verstoord weergegeven.

Een tweede factor die grote invloed had op de werkwijze was het conservatie-standpunt dat men hanteerde bij het onderzoek. Aangezien voor de bouwwerken de ondergrond slechts een 38 cm uitgegraven diende te worden werd ervoor geopteerd om het dieperliggende bodemarchief ook door het onderzoek ongemoeid te laten. Bedekt met een laag plastic en beton is het immers perfect beschermd voor de toekomst (*afb. 57*). Niet alleen de nodige middelen om een volledige uitgraving uit te voeren ontbraken, maar ook de noodzaak of wetenschappelijke verantwoording¹⁰. Voor het gemak van het werken werd als leidraad een diepte van 40 cm onder vloerniveau gehanteerd. Dit werd niveau 2. Belangrijk om te weten is dat de vloer, en dus ook het opgravingsvlak, een helling kende van ca. 40 cm van koor naar toegangspoort (diepte vloer tov nulpunt: voor koor = 0, aan poort = -39).

Indien nodig werd tussen niveau 1 en 2 lokaal nog een extra tussenniveau uitgewerkt.

Het vondstenmateriaal dat aangetroffen werd is eerder beperkt. Het gaat hierbij in eerste instantie om menselijk bot dat echter steeds buiten anatomische context werd aangetroffen. Aangezien het zich daarenboven op geringe diepte onder de vloer bevond gaat het hier om verstoord, omgewoeld bot (*afb. 58*). Wetenschappelijke conclusies zijn hier dan ook niet uit te verwachten. Een tweede grote categorie vormt het bouw materiaal. Het gaat hier om stenen, bakstenen, tegels, daktegels, spijkers, mortel, bepleistering, vensterglas, enz (*afb. 59*). De relevante fragmenten werden gerecupereerd. Het overige materiaal is zeer beperkt in hoeveelheid en erg fragmentarisch: dierlijk bot, keramiek, hout, glas, metaal, pijpen, etc. Van dit materiaal werd een inventaris opgesteld met beschrijving van de stukken. Voor de keramiek werd naast de beschrijving een voorlopige datering gegeven. Het is belangrijk hierbij op te merken dat deze datering erg ruim genomen is, en slechts als richtingaangevend mag beschouwd worden. Verder onderzoek van de stukken zelf en van literatuur om tot exacte datering te komen is dan ook nodig. Opvallend is in elk geval dat ook bij de keramiek blijkt dat heel wat contexten verstoord zijn (bv. 14^e-eeuws grijs aardewerk samen met 18^e-eeuwse faience in dezelfde context)¹¹.

2. Opvullingspakketten

Een eerste categorie van contexten zijn wat de “algemene opvulling” genoemd is (*afb. 60*). Het gaat hier om een laag zand die de bovenste ca. 60-80 cm ondervloerooppervlak beslaat en over het hele oppervlak van de kerk voorkomt. Dit pakket wordt als een geheel

¹⁰ voor meer details over dit onderwerp, zie “interferentierapport”

¹¹ Van het materiaal werd het menselijk bot op enkele relevante stukken na herbegraven op het kerkhof rond de kerk. Het overige materiaal is opgeslagen in de pastorie, St.-Maartensberg 5, 2820 Rijmenam (Bonheiden) en wordt bewaard door de kerkfabriek.

beschouwd ook al zijn er onderlinge variaties in kleur (gaande van geel tot groengrijs en bruingeel) en samenstelling (bv. grofheid en concentratie van puinmateriaal). Een duidelijk afscheiding of aflijning tussen deze variaties bestaat niet. Het gaat steeds om een gelijkmatige overgang. Door de opgravingswijze in zones heeft dit geheel verschillende contextnummers gekregen. Het gaat hier bij om de nummers (28), (41), (53), (100) en (150) voor niveau 1 en de nummers (100), (147), (190), (200), (201), (211), (213), (245), (270), (275), en (283) voor niveau 2. Het materiaal uit deze contexten is zeer verscheiden.

Verskillende bouwmaterialen werden aangetroffen: fragmenten onbeschilderd vensterglas van lichtgroene kleur, fragmenten vensterglas beschilderd met 2 bruine strepen, tegels met gele en met zwarte glazuur, brokjes bepleistering met rode en geel met rode beschildering, zwarte gepolijste natuursteen tegels. Deze laatste zijn mogelijk afkomstig van de recentere vloeren. Typisch zijn baksteen, kalkzandsteen, ijzersteen, kalkmortelbrokjes en daktegels. Een opvallend stuk is een fragment van een dakpan van het Romeinse type dat te situeren is voor 1200. Daarnaast werden ook verschillende ijzeren spijkers en metalen bouwelementen gevonden.

Ook de keramiek toont een redelijk verspreid beeld. In context (53) werd een kom met vlakke bodem in grijs aardewerk gevonden die in de 15^e eeuw gesitueerd kan worden. Spoor (100) bevatte een fragment Langerwehe steengoed dat eerder 15^e – 16^e eeuw is en een misbaksel van een kruik in grijs aardewerk die in de eerste helft van de 15^e eeuw valt. In (150) gaat het om een fragment rood aardewerk uit 15A en in (190) om een steelpan uit de 14^e eeuw. Een fragment Westerwald uit context (245) kan in de 16^e – 17^e eeuw gesitueerd worden. Spoor (275) bevatte dan weer naast een fragment rood aardewerk, vanaf 15^e eeuw, een stuk protosteengoed dat 14^e eeuw is. In spoor (283) tenslotte -in het schip- werd grijs aardewerk gevonden in de vorm van een 15^e-eeuwse kom, rood aardewerk met een kom uit 17A, Langerwehe steengoed uit de 16^e eeuw en een fragment van een majolica schotel uit de 16^e eeuw.

Dit levert het beeld op van een erg brede periode die voornamelijk de 15^e-16^e en begin 17^e eeuw beslaat (ca. 1400-1650).

De interpretatie van dit geheel is dan ook niet eenvoudig. Gezien het vele bouw materiaal en de keramiek is het aannemelijk dat het hier om aangevoerd zand gaat. Deze hypothese wordt versterkt door het ontbreken van funderingssleuven voor muren die dateren van de oorspronkelijke gotische bouwfase (cfr. infra) en die doorheen oorspronkelijk bodemmateriaal gegraven zouden zijn.. In strijd daarmee zijn de fragmenten van tegels van latere vloeren (zwart gepolijst arduin) die in de algemene vulling aangetroffen werden, de sporen rond de pilaren die erdoor gegraven zijn (*afb. 61*) en de datering van het vondstmateriaal. In elk geval moet er rekening mee gehouden worden dat dit pakket, indien het om een ophogingspakket van bouwactiviteit gaat, enorm vaak omgewoeld is geweest door de vele begravingen in de kerk¹² en het herleggen van de vloer waarbij de oudere vloeren telkens volledig werden uitgebroken. Van de begravingen zelf is echter geen enkel afgetekend spoor zichtbaar wat dan weer kan wijzen op een later ogenblik voor het aanvoeren van dit pakket (bv. bij het herleggen van de vloer). In dat geval zijn

¹² Uit de parochieregisters blijkt dat bv. in de periode 1721-1784 zowat 140 begravingen plaatsvonden onder de kerkvloer.

echter een aantal andere sporen die zeker ouder zijn niet meer te verklaren. Een duidelijk antwoord op deze vraag kan dus vooralsnog niet gegeven worden.

Het algemene pakket wordt doorsneden door een aantal sporen. Een deel hiervan hoort samen met muurresten die aangetroffen werden, maar van een deel ervan is de context en de betekenis onduidelijk.

3. architecturale resten en hun contexten

Een aantal muren en funderingen werden vrijgelegd, vaak met contexten die ermee in verband gebracht kunnen worden. Op basis hiervan konden verschillende bouwfases onderscheiden worden.

a.) portaal

Zichtbare muren van de toren (1) bestaan uit witgrijze kalkzandsteen met een laagdikte van 10-20 cm, gevoegd met een lichtgele kalkmortel. Boven vloerniveau zijn ze witgeschilderd (*afb. 62*). Aangezien deze muren gebouwd zijn op oudere muren (cfr. *infra*) is een funderingsinsteek niet aanwezig in het portaal zelf. Van de pilasters die de overgang met het schip vormen is deze wel aanwezig (*afb. 63*). Het gaat hier om contexten (27), (80) en (83) die een compact puinpakket vormen van geelwitte kalkmortel, brokken kalkzandsteen en baksteen, fragmenten geelgeschilderde bepleistering en brokken tegels. Deze laatste zijn tegels met een gele of een zwarte glazuur, 16 x 8 x 2 cm. Ze werden elders in de kerk, bv. in de algemene ophogingspakketten, ook aangetroffen in grote hoeveelheid. Waarschijnlijk gaat het dan ook om restanten van een vloer die ooit in de kerk gelegen heeft, maar dan bij een fase die aan de gotische voorafgaat (fragmenten gestort in de funderingsinsteek van de pilasters).

Zoals vermeld is het opgaand muurwerk op een diepte van ca. -50 gebouwd op oudere muren (3) en (140). Deze volgen hetzelfde tracé als de huidige toren, maar naast een verschuil in dikte wijzen ander materiaalgebruik, andere technieken en andere mortels op een andere fase (*afb. 64*). Ze zijn opgetrokken in een gelere steen, eerder zandsteen dan kalkzandsteen, met blokken van bv. 20 x 20 x 8 cm of 39 x ? x 10 cm. Door de afgeronde hoeken ervan ontstaan redelijk grote voegen die echter volledig vlak afgewerkt zijn. In de muur zelf gebeurt de verbinding tussen de blokken met een korrelige grijze kalkmortel met spikkels houtskool terwijl het opvoegen met een zeer harde grijze kalkmortel met kalkspikkels is gedaan. Door een extra sleuf (sleuf VII) in de ZW hoek van de toren kon het muurwerk bestudeerd worden tot op een diepte van -200 cm¹³ (*afb. 65*). Bepleistering is niet aanwezig. Van de bewerking konden sporen van tandbeitel, vlakbeitel en puntbeitel herkend worden. Op -87 cm vertoonde de muur een kleine verbreding met 2-3 cm. Mogelijk gaat het hier om een funderingsverstek. Op deze zelfde diepte werd eveneens een laagje gele kalkmortel van 2 cm dikte aangetroffen. Dit zou een werkniveau

¹³ Deze sleuf van 100 x 85 cm werd uitgezet voor de verdere bouwwerken. Doorheen de muur diende een gat geboord te worden voor de afvoerleiding van het sanitair dat daar geïnstalleerd wordt. De put was nodig om de boormachine te kunnen plaatsen.

tijdens de bouwactiviteiten kunnen zijn. Anderzijds kan het ook om het restant van het mortelbed van een vloerniveau gaan. Op een diepte van –147 werd een volgende mortellaag aangetroffen. Ook hier gaat het om gele kalkmortel, die een aanstrijkspoor op de muur heeft achtergelaten en er dus duidelijk mee in verband staat (*afb. 66*). Gezien de grote diepte kan voor de aard ervan weerom aan een werkvloer voor bouwactiviteit gedacht worden. Opmerkelijk is de afwerkinggraad van het muurvlak. Tot op een diepte van –200 bleef het muurwerk erg mooi en vlak afgewerkt met regelmatige blokken en opgevulde voegen (*afb. 65*). Op deze zelfde diepte werd een verstektrap aangetroffen van ca. 10 cm breedte. Ondanks de mooie afwerking gaat het hier dus wel degelijk om fundering. Een verklaring hiervoor kan gezocht worden in de bouwwijze van deze torenfase. Vanaf het eerste verstek op –87 cm tot op de diepte van –200 komen immers een aantal pakketten geel en geelbruin zand (zavel) voor die erop wijzen dat de muren gebouwd zijn tegen de wanden van een grote funderingskuil aan (“bouwput” ipv funderingssleuven). Hierdoor kon de binnenzijde gemakkelijk mooi afgewerkt worden. De bovenzijde van deze muur (3) – (140) vertoont duidelijke sporen van afbraak: doormidden gekapte stenen, puntig en onregelmatig oppervlak, enz. De overgang naar de nieuwe muur (1) werd gemaakt door het verwerken van bakstenen (2) om een nieuw meer effen werkvlak te bekomen (*afb. 67*).

Aan de noordzijde van het portaal was een put (63) gemetst tegen deze muur aan, maar er niet ingewerkt (*afb. 68*). Hij was opgebouwd in onregelmatige blokken kalkzandsteen en baksteen. Deze laatste zijn erg poreus, grof gemagerd en meten 22 x 11 x 4 cm. Het bestaan van een insteek (138) duidt op een latere toevoeging. Jammer genoeg bevatte deze geen materiaal dus kan niet vastgesteld worden wanneer hij aangelegd is. Ook de functie ervan is onduidelijk. De opvulling (64) bevatte een weinig menselijk bot, een koperen speldje, enkele ijzeren elementen van beslag, en een 20-tal fragmenten keramiek. Het gaat hier naast wandscherven in rood aardewerk om fragmenten van een 15^e-16^e eeuws kommetje in grijs aardewerk, een scherf 14e-eeuws protosteengoed en een stuk van een 15e-16e eeuws papkommetje in rood aardewerk. Een datering voor het opvullen en buiten gebruik stellen in de 15e of 16e eeuw lijkt dan ook op zijn plaats. Opmerkelijk zijn een aantal blokken getailleerde kalkzandsteen, waarvan één waarschijnlijk een onderdeel is van een geprofileerde vensteromlijsting (*afb. 69*).

Op hetzelfde niveau als de bewaarde bovenzijde van deze put (ca -55 cm) bevond zich een mortellaag (66) & (70). Deze laag met een dikte van ca. 5 cm bestond uit harde gele kalkmortel die over het algemeen vlak afgewerkt was (*afb. 70*). Een deel ervan (70) bevatte meer puinig materiaal. Waarschijnlijk heeft ze zich uitgestrekt over het gehele oppervlak van het portaal, maar is later doorsneden door verschillende recentere contexten, bv. (56), (57) en (65) maar ook de algemene opvulling (79). Het zou hier kunnen gaan om het mortelbed van een vloerniveau dat samenhangt met de oudere torenfase (3) – (140).

b.) Zuid

De muren van het zuidtransept (95) bestaan uit witte kalkzandsteen, gevoegd met gele kalkmortel (*afb. 71*). Drie opeenvolgende lagen bepleistering waren nog zichtbaar: onderaan een zwart geteerde laag kalkbezetting, vervolgens een grijsgeschilderde laag en

bovenop een laag witgeschilderde cementering met valse voegen (jaren 1930, cfr. “bauforschung”). Op een diepte van ca –30 cm is er een verstektrap die de muur met een 10-tal cm verbreedt. Een funderingssleuf was niet zichtbaar op de uitgegraven diepte.

In het zijaltaar dat zich hier bevindt konden drie fases onderscheiden worden (*afb. 72*). De meest recente fase is (89). Het gaat hier om het bestaande zijaltaar in geschilderd hout en zwarte gepolijste natuursteen (kalksteen?) dat op het einde van de 18^e eeuw opgericht werd. Op zijkant van de trede is het spoor van de recentste vloer nog zichtbaar. Onder deze trede is echter de fundering van het altaar in een voorgaande fase zichtbaar, opgebouwd uit baksteen (16 x 8 x 4 cm) en witte kalkzandsteen. Ook een aantal zwarte gepolijste stenen tegels die deel uitmaakten van de tweede vloer (cfr. *infra*) zijn bewaard. De afmeting 25 x 28 x 3 cm kon geregistreerd worden. Deze fundering is op zijn beurt aangebouwd tegen een oudere sokkel (90) uit baksteen (16 x 8 x 4 cm) die afgewerkt was met een zwart geteerde laag bezetting. Op ca. 100 cm van de transeptmuur was een hoek zichtbaar waarna de voorzijde ervan door moet lopen onder het huidige zijaltaar. Deze sokkel was gebouwd op een aantal tegels in witte gegladde kalksteen (25 x 25 x 4 cm en 27 x 27 x 4 cm) die een deel vormen van de eerste vloer (cfr. *infra*). Het gaat hier dus om een opeenvolging van drie zijaltaren die telkens uitgebreid werden ten opzichte van de voorgaande versie. Iedere fase is te correleren met een vloerfase.

De hoekpilaster (102) tussen transept en beuk bestaat niet uit kalksteen, maar uit baksteen (18 x 8 x 4 cm) die afgewerkt is met witte pleister (*afb. 73*). Hij werd aangebouwd tegen de hoek van de transeptmuur die er vlak afgewerkt is. Zoals geweten uit historische documenten gaat het hier om de pilaster die aangebouwd werd bij de werken van 1834. Onder vloerniveau bleek de westmuur van het transept (101) echter nog een 150 cm verder door te lopen (*afb. 74*). Het gaat om hetzelfde soort muur als het transept, maar hier waren in de kern ervan een aantal bakstenen verwerkt. Hij werd afgebroken op een diepte van – 20 cm en vertoont nog duidelijk een hoek en de aanzet van een vervolg in de zuidbeuk (met O-W verloop). Een poging om het verdere verloop ervan met zekerheid te kunnen vaststellen door het uitzetten van twee proefsleufjes (sleuf III en IV) leverde echter geen resultaat op. Waarschijnlijk zijn de stukken van de fundering die niet mee uitgebroken werden later verdwenen door begravingen op deze plaats. In elk geval duidt dit erop dat de zuidbeuk oorspronkelijk zowat 2 meter smaller was.

Wanneer men de huidige zuidmuur bekijkt valt inderdaad op dat deze afwijkt van de transeptmuren qua materiaalgebruik en opbouw. Het opgaand muurwerk ervan (108) bestaat uit witgele kalkzandsteen van variabele afmeting, bv. 50 x ? x 13 cm en 30 x ? x 12 cm, gevoegd met een gele kalkmortel die her en der roodachtig gekleurd is door de verwerking van baksteenpoeder erin. De bezetting telt hier maar twee lagen: een grijsgeschilderde kalkbepleistering en de witgeschilderde cementering. Tijdens de restauratiewerken in de jaren 1990 bleek dat het verdere verloop van deze muur volledig uit kalkzandsteen bestaat¹⁴. De fundering (107) daarentegen bestaat uit een combinatie van baksteen (18 x 9 x 4 cm) en kalkzandsteen (bv. 20 x ? x 10 en 10 x ? x 6 cm) met een oneffen oppervlak en een onregelmatige opbouw (*afb. 75*). Aan de westzijde ervan kon

¹⁴ Informatie L. Vangeel en arch. L. Ghys

een bakstenen opvulling in het profiel herkend worden als de dichtgemaakte deuropening uit 1914 (cfr. supra).

Parallel aan deze muur lopen een aantal evenwijdige sporen. Zij hebben waarschijnlijk te maken met het afbreken van de bestaande muur en het bouwen van de huidige zuidmuur (*afb. 76*). Het gaat om de contexten (103), (104), (105-216) en (106-215) op niveau 1 en contexten (210-241), (219) en (240) op niveau 2. Wat nu juist de exacte rol van ieder spoor in de bouwactiviteit geweest is kan niet achterhaald worden maar het gaat hier ongetwijfeld om uitbraaksporen en funderingssleuven. Het materiaal dat deze contexten bevatten is voornamelijk bouw materiaal: stukken lei en kalkmortel, baksteen, kalkzandsteen, mortel en daktegels in brokjes en brokken. Uit zowat iedere context kwam ook enig menselijk bot tevoorschijn. Ook werden in totaal 25 spijkers aangetroffen en een 10-tal fragmenten vensterglas van groenige kleur met op de rand vaak het spoor van de loodstrip waarin het gevat was. In spoor (106-215) werden een wandscherf in rood aardewerk en een fragment van een kom in grijs aardewerk uit de 14^e-15^e eeuw gevonden. Bij (105-216) ging het bij het rode aardewerk om de aanzet van een oor uit de 15^e-16^e eeuw, bij het grijze aardewerk om fragmenten van een 15^e-eeuwse kom en een 14^e-15^e eeuwse kruik, en bij steengoed om Langerwehe scherven uit de 15^e eeuw en Raeren scherven uit de 16^e eeuw. De andere contexten bevatten geen of enkel niet-significant materiaal. De datering van de keramiek wijst erop dat de activiteiten waar ze getuige van zijn mogelijk ergens in de 15^e – 16^e eeuw plaatsgevonden kunnen hebben. In de westelijke hoek werd ook een rond spoor gevonden met een aantal mortelresten errond. Het is onduidelijk wat de functie was en wat het eventuele verband met de muur. Op basis van het weinig materiaal kan geen datering gegeven worden.

c.) Noord

Het noordtransept is gelijkaardig aan het zuidtransept. Ook hier bestaat het opgaand muurwerk (124) uit witte kalkzandsteen van variabele afmeting, bezet met 3 opeenvolgende lagen (zwart geteerd, grijsge schilderd, witgeschilderde cementering) (*afb. 77*). Het voegsel is er eveneens in gele kalkmortel. In de fundering (55) was een verstek gebouwd op ca. -40 cm. Ook hier was geen funderingssleuf zichtbaar.

Net als in het zuidtransept waren in en onder het zijaltaar een aantal vloerresten bewaard (*afb. 78*). Het altaar zelf is eveneens laat 18^e-eeuws in beschilderd hout en zwarte gepolijste steen. De fundering ervan (51) bestaat uit bakstenen van 20 x 10 x 5 cm, gevoegd met witte zuivere kalkmortel en steekt een tiental cm uit voor de trede van het altaar. Ze is gebouwd op een oudere vloerrest (208). Het gaat hier om grijze natuurstenen tegels die 20,5 x 20,5 x 3 cm meten. Dit restant dat waarschijnlijk deel uitmaakte van een tweede vloerniveau loopt door onder de fundering van het zijaltaar. Aan de voorzijde hiervan bleken een aantal tegels in witte gegladde kalksteen te bevinden onder de fundering op een diepte van -20 cm. Of deze bij de eerste of de tweede vloer horen is niet na te gaan.

In de oostmuur van het transept is een muurrest (125) ingewerkt (*afb. 79*). Hij is opgebouwd uit grijze kalk(zand)steen met een beperkte laagdikte en onregelmatige vorm (bv. 33 x 12 x 9 cm en 44 x ? x 9 cm). Het voegen gebeurde met een grijze kalkmortel met spikkels houtskool. Aangezien de afgebroken bovenzijde ervan (- 14 cm) zich onder

het spoor van de eerste vloer bevindt en de transeptmuur en duidelijk bovenop gebouwd is gaat het hier om een muurrest van een kerkfase die aan de gotische fase voorafgaat.

Ook hier is de pilaster die de hoek vormt tussen transept en beuk opgebouwd uit baksteen en bezet met witte kalk, maar ditmaal maakt hij integraal deel uit van de noordmuur (cfr. *infra*) (*afb. 80*).

Deze muur (36), waarvan uit historische documenten geweten is dat hij gebouwd werd in 1834, is volledig opgebouwd in baksteen van 18 x 8,5 x 4 cm en gevoegd met zuivere witte kalkmortel (*afb. 81*). Aan de buitenzijde is een parement in grijs witte kalkzandsteen aangebracht. De enige laag bezetting die zichtbaar is is de 20^e-eeuwse cementering met valse voegen. Een verstektrap zit op een diepte van –20 tot –30 cm, afhellend van oost naar west. De funderingssleuf ervan kan duidelijk onderscheiden worden en bestaat uit de contexten (226), (227), (228), (229), en (234). De voornaamste context (226) is gevuld met groen – bruin grijs gevlekt zand dat uitsluitend bouwmaterialen bevat.

Het restant van de vloer dat zich onder de kerkmeestersbank tegen de westmuur bevond toont eveneens dit verschil (*afb. 82*). Boven de insteek van de noordmuur liggen er andere tegels (304) dan meer in de noordbeuk zelf (305 & 306).

Net als in de zuidbeuk loopt de transeptmuur verder door onder vloerniveau. Hier is niet alleen de aanzet maar eveneens de hele voormalige noordmuur (232 - 255) bewaard (*afb. 83*). Hij werd wel afgedekt door spoor (33) dat dan het uitbraakspoor vormt. De voormalige noordmuur is echter op onregelmatige wijze gebouwd en wijkt af van de muren van de transepten. Het opgaand muurwerk (232), voor zover bewaard, bevat naast kalkzandsteen ook baksteen en brokken daarvan. Een deel van de bakstenen zijn duidelijk afkomstig van afbraakwerken: ze zijn nog aan elkaar gemetst in grote blokken en bepleisterd. Muurdeel (231) dat eerst een dichtgemaakte deuropening leek kan daar een voorbeeld van zijn (*afb. 84*). Ook in de fundering (255) vallen onregelmatigheden op: zwartgeschilderde bepleistering op blokken van de funderingstrappen, onregelmatig verlopende en zelfs verdwijnende funderingstrappen, enz (*afb. 85*). Dit alles wijst er sterk op dat het niet gaat om de oorspronkelijke noordmuur van de gotische fase, hoewel hij zich op het juiste tracé bevindt en aansluit op de transeptmuur (die wel oorspronkelijk is). Bij wijze van verklaring hiervoor kan een reconstructiefase vooropgesteld worden. De barst / naad in de westmuur van deze beuk (cfr. *supra*, “*bauforschung*”) versterkt deze hypothese. Men dient zich dan voor te stellen dat de noordmuur verwoest werd bij een niet gekende gelegenheid, en dat hij vervolgens weer opgebouwd werd op hetzelfde tracé en met herbruik van een deel van het oorspronkelijke materiaal.

Ook voor de muurschildering op deze westmuur wordt verwezen naar het hoofdstuk “*bauforschung*”. De funderingssleuf (310) ervan was gevuld met puinmateriaal: brokken kalkmortel aangevuld met brokjes baksteen, brokken vloertegel (geel en zwart geglaazuurd), brokjes bepleistering met rode beschildering op gele achtergrond. Fragmenten van een 14^e-eeuwse kom in grijs aardewerk met uitgeknepen standvinnen geven een datering voor de bouw ervan.

Deze muur werd gebouwd op en over de resten van een oudere muur (311) (*afb. 86*). Het gaat hier om het binnenparement van de muur in grijze kalk(zand)steen met een beperkte

laagdikte en onregelmatige vorm. Opvoegen gebeurde met een grijze kalkmortel met brokjes houtskool. Het tracé ervan kon gereconstrueerd worden op basis van andere bewaarde fragmenten. Zo werd in sleuf II het mortelbed van de fundering ervan teruggevonden (*afb. 87*). In de zone noord 3 tenslotte kan muurdeel (46) eveneens als onderdeel ervan beschouwd worden (*afb. 88*). Hier zijn binnen- en buitenparement nog bewaard. De opbouw bestaat eveneens uit blokken grijze kalk(zand)steen met onregelmatige vorm (bv. 40 x ? x 6 cm en 28 x ? x 8 cm). De opvulling van de muur tussen beide parementen gebeurde met brokken kalkzandsteen en grijze kalkmortel met houtskoolbrokjes. Aan de oost- en de westzijde is duidelijk zichtbaar dat de muur er werd afgebroken (*afb. 88*). Als men deze drie muurfragmenten samenvoegt wordt een muur gevormd die oost-west liep, met een licht andere oriëntering dan de latere noordmuur en het transept doorsteekt. Het gaat hier in dit geval om een fase die voorafgaat aan de oorspronkelijke noordmuur van het bestaande kerkgebouw.

d.) schip

Meest opvallend element in het schip zijn uiteraard de pilaren (39), (44), (122), (112), (98) en (116). Ze zijn opgebouwd uit grote blokken kalkzandsteen (*afb. 89*). De diepte daarvan kon uiteraard niet opgemeten worden, maar de laagdikte varieert tussen 11 en 25 cm met een gemiddelde van ca. 15 cm en een lengte tussen 75 en 100 cm. Het voegwerk bestaat uit gele kalkmortel.

Op de pilaren zijn de sporen van drie opeenvolgende vloeren zichtbaar (*afb. 90*). Een recentste niveau (vloer 3) is de huidige vloer, aangelegd in 1785, waarboven de pilaren bedekt zijn met een dunne laag grijze cementering. Een tweede vloerniveau wordt gemarkeerd door een bepleistering in gele kalkmortel met grijze beschildering (vloer 2). De oudste vloer (vloer 1) is herkenbaar aan de zwarte beschildering op een kalkmortelbepleistering. Deze drie vloerniveaus werden reeds herkend en vermeld bij de fundering van het zijaltaar in het zuidtransept.

De funderingen (38), (43), (123), (111), (97), (117) die de pilaren ondersteunen bestaan eveneens uit kalkzandsteen, gevoegd met een gele kalkmortel. Een groot deel van de blokken is waarschijnlijk recuperatiemateriaal zoals blijkt uit de bepleistering die nog bewaard is op een aantal ervan (*afb. 91*). Opmerkelijk voorbeeld is een fragment bepleistering met resten van een muurschildering dat aangetroffen werd op pilaar (43) (*afb. 92*). Mogelijk gaat het hier om blokken van een oudere kerkfase zoals de vorm en de afmetingen ervan (bv. 40 x 25 x 6 cm, 20 x 27 x 6 cm, 25 x 15 x 5 cm, 40 x 33 x 11 cm) suggereren. Hierbij valt vooral de beperkte laagdikte op (cfr. muur 46 – 311).

Rond de funderingen is telkens een rond bodemspoor afgetekend: (290 – 267 – 37), (288 – 289 – 243 – 244 – 110), (96 – 287), (42 – 268 – 269) en (199) (*afb. 93*). Het gaat steeds om een vulling met geel zand (zavel) die erg zuiver is en geen materiaal bevat. Soms is op hetzelfde niveau een onderscheid mogelijk in een aantal delen die licht verschillen qua kleur. Bij wijze van interpretatie kan men dadelijk denken aan de funderingskuil voor de pilaren. Hoewel dit mogelijk is zijn er een aantal problematische punten. De funderingskuilen zijn immers uitgegraven in de algemene vulling die gezien het materiaal erin van een latere datum zou kunnen zijn (cfr. *supra*). Uiteraard kan het ook zijn dat men bij het aanvoeren van deze vulling en het uitgraven van de originele opvulling een afstand gehouden heeft tov de pilaren zodat de insteek er bewaard is gebleven. Een ander probleem is de insteek rond pilaar (96). Deze vertoont een uitbreiding onder de trap naar

de preekstoel die aan de pilaar bevestigd is. Op deze preekstoel is de datum 1558 aangebracht, hoewel bepaalde stijlelementen erop wijzen dat hij later werd samengesteld. In elk geval werd hij er geplaatst na de bouw, en daarmee na het graven van de funderingskuilen, wat een vraagteken plaatst bij de uitbreiding van de funderingssleuf. Twee mogelijkheden lijken over te blijven: ofwel gaat het hier om de funderingssleuven of zelfs de resten van de originele opvulling die bewaard bleven rond de pilaren bij het aanvoeren van een nieuw ophogingspakket, ofwel gaat het om latere kuilen rond de pilaren die dan bv. gediend kunnen hebben om de diepte van de funderingen na te gaan bij werken. Een definitief antwoord kan hier, o.m. door het ontbreken van materiaal, vooralsnog niet gegeven worden.

In beide pilasters aan de oostzijde van het schip werden gaten gekapt voor het plaatsen van trede (126) naar het koor en de fundering (121) ervan. Deze gaten werden opgevuld met bakstenen van 19 x 9 x 4,5 cm).

Aan de overgang tussen schip en koor werd onder de fundering van deze trede een muurrest (120) aangetroffen (*afb. 94*). Door de ernstig geschonden toestand kon niet meer nagegaan worden of het hier om fundering of opgaand muurwerk gaat. De structuur ervan bestaat uit twee parementen in witgele kalkzandsteen (bv. 17 x 11 x 11 cm), opgevuld met brokken steen en grijze kalkmortel met houtskoolbrokjes. Door de bouwwijze kan eerder gedacht worden aan een verband met muur (311 – 46). Hij was afgebroken tot op een diepte van ca. -16 cm en gebruikt als basis voor een aantal tegels tegen de zuidelijke pilaster aan (*afb. 95*). Deze tegels (118) in gegladde witte kalksteen is wat rest van het eerste, oorspronkelijke vloerniveau van de gotische kerkfase. Ze meten 38 x 38 x 4 cm en fragmenten van gelijkaardige tegels werden overal in de algemene opvulling aangetroffen. Spoor (286) dat uit geel zand bestaat en tegen muur (120) aan ligt kan beschouwd worden als het uitbraakspoor daarvan. Een munt, gevonden in deze context, kan na determinatie een idee geven van de datering.

e.) koor

Bij het bouwen van muur (120) werden twee andere muren in het koor aangepast. Het gaat hier om muren (153) en (155) (*afb. 96, 97, 98*). Beide bestaan uit grijs witte kalkzandsteen (afmetingen bv. 50 x 25 x 6 cm, 28 x 33 x 7 cm, 33 x 28 x 9 cm) en hebben een structuur met binnen- en buitenparement. De opvulling van steenbrokken bevat weerom grijze kalkmortel met houtskoolspikkels. Resten van een dikke laag bezetting in witte kalkmortel met sporen van gele beschildering zijn bewaard. Het binnenparement van deze muren is afgebroken tot op een diepte van + 13 tot + 20 cm. Van muur (155) is het buitenparement nog bewaard en zichtbaar (cfr. “bauforschung”). Aan de oostzijde vertonen beide muurdelen een soort uitstulping. D.m.v controlesleufjes V en VI werd het verdere verloop ervan nagegaan. Bij sleuf VI kon vastgesteld worden dat muur (155) na deze hoek een aanzet vertoont van een gebogen muur (*afb. 99*). Deze vaststelling kan gelinkt worden aan twee grondsporen (188) en (189) die tegen zich deze “uitstulpingen” bevinden en de gebogen lijn verderzetten. Op deze wijze kan een halfronde absis vermoed worden die beide muren verbond als van kooreinde.

De resten van muren (153) en (155) werden gebruikt als basis voor een uitbreiding van het koor. De muren zelf (164 – 173) zijn gebouwd in baksteen met afmetingen van 20 x 10 x 5 cm en 25 x 11 x 5 cm en gevoegd met een gele kalkmortel. Resten van een grijsge schilderde bepleistering (zoals aangetroffen in context met vloer 2) zijn bewaard en lopen door achter de houten koorlambriserings. Fundering (163) bestaat uitsluitend uit kalkzandsteen van onregelmatige vorm (bv. 14 x ? x 9 cm en 28 x ? x 7 cm). Fundering (172) daarentegen bevat ook baksteen (kruisverband, 25 x 11 x 5 cm) als overgang tussen de muur en de fundering uit onregelmatige blokken kalkzandsteen (*afb. 100*). Een funderingssleuf ervoor kon niet met zekerheid aangeduid worden. Vastgekit aan (172) werd wel een zeer harde en compacte massa bouw materiaal (171) aangetroffen. Het gaat om getailleerde blokken kalkzandsteen met schuine hoeken als bij de pilaarbasissen en brokken rood beschilderde kalkmortelbepleistering met gotische moulures (*afb. 101*).

In het koor werd eveneens een grafkelder aangetroffen die doorloopt onder het hoofdaltaar. Het gaat om een rechthoekige toegang uit bakstenen met witte kalkbezetting die vier treden bevat (*afb. 102*). Hij was opgevuld met zand (177) dat naast bouwafval een koperen brillette bevatte. Voor de afdekking waren twee grote blokken witte kalksteen gebruikt (176) (*afb. 103*). Het was echter duidelijk zichtbaar dat men deze toegang verlaagd had met een aantal lagen baksteen. Daarenboven is de originele deksteen gekend (grafsteen familie Cuypers, cfr. “bauforschung”). Hierdoor kan vooropgesteld worden dat bij de aanleg van een nieuwe vloer in het koor (ca. 1850) de originele steen verwijderd werd en de toegang verlaagd waarna de witte stenen werden geplaatst en bij de afdekking met zand de toegang opgevuld raakte.

Deze toegang is aangebouwd aan een tongewelf in baksteen dat eveneens bedekt is met witte kalk (*afb. 104*). Afmetingen van deze kelder konden geregistreerd worden als 200 cm x 200 cm met een hoogte van het gewelf tot minstens 110 cm boven de bodem ervan¹⁵. Het kon niet vastgesteld worden of een vloer aanwezig is. In de kelder bevinden zich de resten van bijzettingen waarvan de kisten en beenderen nog bewaard zijn (*afb. 105*). Deze zijn echter deels vergaan: de kisten zijn uit elkaar gevallen en de beenderen zijn dan ook verspreid. Daarenboven is een deel ervan afgedekt door zand en puinmateriaal. Uit historische gegevens is wel geweten dat het om negen bijzettingen gaat van de familie Cuypers: Genoveva Cuypers (06/09/1721), Rumoldus Vermost (06/11/1721), Isabella Cuypers (10/11/1724), Daniël F. Cuypers (14/03/1725), Maria Hamers (02/10/1734), Cornelia Cuypers (18/10/1735), Clara Gilis-Hujoel (23/07/1737), Judocus H. Cuypers (03/07/1739), Joannes F. D. J. Cuypers (08/07/1762).

In de bodemsporen rond de kelder is duidelijk zichtbaar dat de toegang en de kelder zelf twee aparte insteken hebben, respectievelijk (187) en (186). Het gaat om een vulling met grijsgroen zand waarin enkel bouw materiaal werd aangetroffen (brokjes kalkmortel, baksteen en arduin).

f.) doopkapel

In de doopkapel was het bodemarchief nog redelijk volledig bewaard. Op een eerste niveau konden verschillende kleine en dunne contexten onderscheiden worden die als basis voor de vloer gediend hebben: (256), (261) en (262). Het opgaand muurwerk (266)

¹⁵ De totale hoogte kon niet gemeten worden aangezien de kelder nog deels opgevuld is.

van de doopkapel bestaat integraal uit baksteen (21 x 8,5 x 4 cm) gevoegd met grijze cement en met een buitenparement in geelwitte kalkzandsteen. De fundamente (265) ervan zijn eveneens opgebouwd met baksteen (21 x 10 x 5 cm) in een kruisverband, gevoegd met grijze cement (*afb. 106*). Een verstektrap die enkele centimeters uitsteekt werd teruggevonden op een diepte van ca. -43 cm.

Bij het verder uitdiepen kwam de oorspronkelijke buitenmuur van de kerk (264) vrij te liggen (*afb. 107*).

Het grootste deel van de opvulling was een pakket bruin zand (258 – 259 – 282) dat voorkwam tussen -40 en -75 cm. Naast bouw materiaal als brokken kalkmortel, baksteen, daktegels, natuursteen vloertegels, schilfers lei en brokken grijs geschilderde bepleistering werden een groot aantal keramiekscherven en ander materiaal aangetroffen. Het gaat hier bv. om strips lood voor glas-in-lood, kleurloos en groen vensterglas zonder versiering en gebrandschilderd vensterglas.

In totaal werden 106 fragmenten aardewerk gevonden: rood, grijs en wit aardewerk, steengoed van verschillende herkomst, majolica en faience (*afb. 108*). Bij het rode aardewerk gaat het in hoofdzaak om melkteilen, maar ook papkommetjes, bloempotten, voorraadpotten, borden, schotels en kommen komen voor. De datering ervoor ligt tussen de tweede helft van de 15^e eeuw en de 17^e eeuw. Het gros ervan kan echter geplaatst worden in 16B-17. Het witte aardewerk dient dan weer gesitueerd te worden in 17-18. Een faience bord kan gedateerd worden in de tweede helft 17^e tot eerste helft 18^e eeuw, terwijl de majolica schotels iets vroeger te plaatsen zijn in de 16^e en 17^e eeuw. Het best dateerbare steengoed is een kamerpot versierd met opgelegde hartjes en cirkels in mangaan resp. kobalt. De datering ervan is 17B-18A. Significants is in elk geval het zeer beperkte voorkomen van grijs aardewerk: 1 scherf. Het is duidelijk dat een algemene datering voor deze context zeer moeilijk is aangezien het materiaal geplaatst kan worden in een zeer brede tijdsperiode: tussen de 15^e en de 18^e eeuw. Dat het hier dan ook gaat om recent verstoord materiaal kan blijken uit een aantal scherven (bv. 04-RIJ-STM-258-10) waar op de breuken 20^e-eeuwse grijze cement vastgekit zit.

Onder dit dik pakket werd op een volgend niveau (ca. -75 cm) een grotere verscheidenheid aan sporen opgetekend (*afb. 109*). Hoewel op het hogere niveau geen afzonderlijke funderingssleuf kon onderscheiden worden kan het hier mogelijk om context (280) gaan. Opmerkelijk spoor is een laag gele kalkmortel (279) met een dikte van ca. 5 cm. Deze mortel kon met geen enkele andere rest in verband gebracht worden, o.m. gezien de grote diepte waarop hij zich bevond, en zijn locatie buiten de eigenlijke kerk. Daarenboven werd van de oorspronkelijke doopkapel geen spoor weergevonden. Ofwel werd deze volledig weggebroken tijdens de bouw van de huidige versie, ofwel was ze groter en bevonden de resten zich nu buiten de omtrek van de huidige kapel.

4. Overige sporen

De sporen in het portaal vertonen een heel ander beeld dan in de rest van de kerk. Op een eerste niveau zijn ze zeer beperkter in omvang en zeer dun (*afb. 110*). Ook de compactheid en de vochtigheid is er veel groter. Dit valt te verklaren door de minder diepe machinale uitgraving en hun recentere aanleg. In de meeste ervan werden immers brokken cement aangetroffen wat op een 20^e-eeuwse oorsprong in de context van de

reconstructie na WO I wijst. Op een grotere diepte worden de sporen weer uitgestrekter. Het gaat dan om kuilen die uitgegraven zijn in de algemene opvulling zonder dat hun functie duidelijk is. Doordat ze amper of geen materiaal opleverden kon ook geen datering vastgesteld worden. Voor een aantal ervan kan echter wel een hypothese gegeven worden. Het gaat onder meer om de contexten (136) en (139) (*afb. 111*). Deze bestaan uit grote blokken kalkzandsteen die tegen de muren van de oudere torenfase liggen. Men kan hierbij denken aan afval van de afbraak van deze fase en de bouw van de gotische toren.

In het schip en beide zijbeuken komen eveneens een aantal sporen voor die uitgegraven zijn in de algemene opvulling. Meestal zijn ze ook hier beperkt in omvang en dikte en kan geen interpretatie gegeven worden. Het materiaal dat erin gevonden werd is eveneens, buiten het normale bouwpuin en het menselijk botmateriaal, zeer beperkt. Een aantal opmerkelijke stukken kunnen echter vermeld worden. Zo werd in context (226) in noord 1 de kop van een klauwhamer aangetroffen (*afb. 112*). Spoor (50) in noord 3 leverde dan weer een slotplaat op en context (114) in zuid 3 een spade (*afb. 113*).

In zone schip 1 werden een aantal sterk verpulverende bakstenen (21), overdekt met kalkmortel (20) aangetroffen (*afb. 114*). Ze hebben een uitzonderlijk groot formaat: 29 x 13 x 5 cm. Hoewel duidelijk was dat oorspronkelijk een onderlinge samenhang tussen de stenen bestaan moet hebben kon de functie of het uitzicht ervan niet meer achterhaald worden.

In heel de kerk werden tegen pilaren en muren aan een aantal vlakken leem geregistreerd. Ze bevonden zich op het eerste niveau en bestonden steeds uit aangetrapte bruine leem van een 5-10 cm dik. Het gaat hier om de contexten (25), (40), en (293) in het schip, het spoor (32) in noord 1 en (151) in het koor. Men kan er vanuit gaan dat deze laag leem zich oorspronkelijk over een veel groter oppervlak van de kerk, of zelfs het hele oppervlak, uitstreckte. Bij de opvolging van de bouwwerken kon geregistreerd worden dat onder trede van de communiebank in het koor deze leemlaag nog doorliep tot in het midden van het koor, en een spoor had nagelaten op muur (153). De sporen die zich tegen de pilaren aan bevinden dekken de funderingen ervan deels af. Hierdoor kunnen deze leempakketten beschouwd worden als wat rest van een looppniveau in de kerk. Of het hier gaat om een eerste (voorlopige?) vloer of om een werkniveau tijdens de bouwwerken kan niet met zekerheid gezegd worden.

In het koor werden nog een aantal andere sporen aangetroffen, voornamelijk rond de grafkelder. Door gebrek aan vondstmateriaal en onderlinge samenhang kan ook hier geen hypothese naar voor geschoven worden over een functie of betekenis.

In het algemeen kan gesteld worden dat het opmerkelijk is dat een aantal sporen juist ontbreken. Aangezien in de kerk enkele honderden begravingen moeten plaatsgevonden hebben door de loop van de eeuwen heen is het opmerkelijk dat geen enkel spoor hiervan werd teruggevonden. Hoewel er inderdaad slechts tot op een diepte van ca. 40 cm onder vloeroppervlak uitgegraven werd, wat te oppervlakkig is voor begravingen, had men toch sporen van de kuilen hiervoor kunnen verwachten. Mogelijke verstoringen of aanvulling

van nieuw ophogingsmateriaal bij recentere bouwwerken (bv. 18^e-eeuwse interieur herinrichting) kunnen hier een verklaring voor bieden. In elk geval kon opgemerkt worden bij het uitwerken van een aantal proefsleuven tot op grotere diepte (sleuven I, II, III en IV) dat op een diepte van ca. 60-70 cm onder vloeroppervlak het geelbruine zand overgaat in een dik pakket donkerbruin zand waar wel begravingen binnen context in voorkomen.

5. Reconstructie

1. Inleiding

Op basis van de resten die gevonden werden tijdens de opgraving, aangevuld met gegevens uit het bouwonderzoek en de weinige gekende historische feiten, kan toch een redelijk beeld opgehangen worden van de evolutie van de St.-Martinuskerk. Voor de meeste van deze fases kan met redelijk grote zekerheid gezegd worden wat er nu juist gebeurd is. Problematischer is de vraag naar het tijdstip. Door het ontbreken van archiefgegevens en van archeologische vondsten, bv. keramiek, kan immers moeilijk een datering gegeven worden voor de verschillende fases. C14 datering van mortel uit de muren zal hier mogelijk een tipje van de sluier oplichten voor de oudere fases. Voor de meer recente veranderingen blijft het wachten op een diepgaand historisch onderzoek. Van elke bouwfase wordt telkens een beeld geschetst, vaak vergezeld van een reconstructieplan. De bewijsvoering ervoor is terug te vinden in de gegevens die in de vorige onderdelen van dit rapport aangehaald werden.

2. Fase 1: Romaans

Hoewel deze fase de “Romaanse fase” genoemd wordt is niets geweten over het opgaand muurwerk of de stijl ervan. De naam is gekozen omdat ze aan de Gotische fase voorafgaat. Om een beeld te kunnen vormen van het plan van de kerk in deze periode dienen vele kleine en fragmentaire stukken muur met elkaar verbonden te worden en het gaat dan ook om een deels hypothetische fase. Een element dat helpt bij het identificeren van de verschillende onderdelen is de specifieke bouwwijze: een binnen- en buitenparement in kalk(zand)steen met een beperkte laagdikte, een vulling tussen de parementen met brokken kalksteen, en het gebruik van grijze kalkmortel met houtskoolbrokjes. De oriëntering van deze muren wijkt daarenboven licht af van het verloop van de latere muren. Over datering van deze fase kan weinig gezegd worden. Het is echter wel geweten dat in Rijmenam een gebouw voor de eredienst bestond in 1120. Indien dit gebouw zich bevond op de huidige locatie van de kerk zou het kunnen gaan om deze Romaanse fase. C14 datering van de mortel van een aantal muurfragmenten die tot dit gebouw behoren zullen hopelijk een bouwdatum opleveren.

De toren van deze fase had hetzelfde tracé als de huidige toren, maar met dikkere muren. Het gaat hier om de muren (3 – 140) (*afb. 115*). Een volgende muur bevindt zich in de noordbeuk. Hiervoor dienen de muurfragmenten (311) en (46) met elkaar verbonden te worden en verder getrokken doorheen het noordtransept tot tegen de oostmuur daarvan. Op deze wijze bekomt men de noordmuur van de kerk, die oost-west verliep met een lichte afwijking in oriëntatie tov de huidige muur. In gedachten dient deze muur verbonden te worden met de toren dmv een westmuur die niet meer zichtbaar is. Van de muur die de aansluiting met het koot vormde blijft nog muurrest (125) over. Aan de andere zijde, in de zuidbeuk, is van dit alles geen spoor meer bewaard. Men dient dan ook een spiegeling te maken ten opzichte van de middenas van toren en koor om het volledige beeld te bekomen. Van het Romaanse koor is meer bewaard. Muur (125) sloot waarschijnlijk aan bij muur (153), die op zijn beurt dmv een halfronde absis aan de oostzijde verbonden was met muur (155). Het is van deze laatste dat het opgaand werk

nog bewaard is aan de buitenzijde zodat een beeld gevormd kan worden van het uitzicht en de structuur ervan. Op deze wijze bekomt men een kerk met een massieve westtoren, een transeptloos schip en een relatief groot koor met halfronde absis. Of het schip eenbeukig dan wel driebeukig was valt niet te zeggen. De totale overspanning zou 9 à 10 meter bedragen hebben, wat nog net mogelijk is met één overspanning. Van fundamenten voor pilaren werd in elk geval geen spoor teruggevonden. Over de afwerking van het interieur kan gezegd worden dat de muren overdekt waren met een dikke laag ruw aangestroken bepleistering, die waarschijnlijk met geel en rood beschilderd was. Het teruggevonden fragment bepleistering met resten van een muurschildering op een van de fundamenten van de pilaren wijst op het voorkomen van figuratieve schilderijen. Indien de tegels met gele en zwarte glazuur die massaal werden aangetroffen -o.m. in de gotische funderingssleuven- wel degelijk afkomstig zijn van deze fase dient men zich een vloer met een keper-, elleboog- of visgraatmotief voor te stellen.

3. Fase 2: Gotisch

Deze eerste zgn. Romaanse fase werd tot op de grondvesten afgebroken en vervangen door een nieuw kerkgebouw in Gotische stijl (*afb. 116*). Een precieze datering voor dit gebeuren is niet gekend, maar op basis van een keramiekvondst (04-RIJ-STM-313-1) en de voorlopige datering van de muurschildering moet het in de loop van de 14^e eeuw geweest zijn. Ook hier kan C14 datering van houtskoolsporen in de mortels mogelijk een duidelijker beeld opleveren. Of er naast een opstoot van bouwwoede nog andere aanleidingen geweest zijn is niet geweten (bv. verwoesting, slechte staat, economische of sociale redenen). Wel is het duidelijk dat het om een progressieve vervanging van het gebouw gaat.

In eerste instantie werd de Romaanse toren afgebroken tot op zekere diepte. Nadat men het oppervlak van dit resterend muurwerk voorbereid had (verwerking van bakstenen om een egaal vlak te verkrijgen) bouwde men de nieuwe toren erop. Deze bestond volledig uit witgele kalkzandsteen met blokken die groter en regelmatiger waren dan de voorgaande fase. Op dit ogenblik telde de toren waarschijnlijk slechts 5 geledingen ipv de huidige 6. Op oude foto's is immers nog de aanwezigheid zichtbaar van galmgaten, twee per torenzijde, op deze vijfde geleding. Hoewel over het dakgebinte ervan niets geweten is kan men aan een eenvoudige piramidale spits denken.

Nadat de toren vervangen was werd het schip aangepakt. Een nieuwe noordmuur werd gebouwd vlak naast de oude afgebroken muur, met een licht andere oriëntering zodat het schip een schuine hoek ging vormen met het koor. Ook hier gaat het om muren in kalkzandsteen met een regelmatiger parement en grotere blokken. Aangezien de totale breedte groter werd (en mogelijk om esthetische redenen) plaatste men pilaren met een arcade van spitsbogen. Voor de fundering van deze pilaren, en mogelijk voor de fundering van het muurwerk, werd een deel materiaal van de voorgaande fase herbruikt. De vorm en omlijsting van de ramen van beuken en transept zijn waarschijnlijk dezelfde als die van het huidige transept. De invulling met maaswerk ervan was echter in steen die sindsdien verwijderd is. Hoewel anders beweerd is lijkt het omwille van verschillende, eerder aangehaalde, redenen niet logisch dat het muurwerk van de zijbeuken aanzienlijk lager was. Het is wel zeker dat iedere beuk zijn eigen dak had. Het gebinte van het middenschip bevat nog de kern van het oude gebinte dat een zadeldak met een aanzienlijk steilere helling ondersteunde. Of het hier gaat om het oorspronkelijke 14^e-eeuwse gebinte

is niet geweten, maar men dient zich zeker iets gelijkaardigs voor te stellen. De zijbeuken beschikten ieder over een afhellend dak, waarbij een muurvlak van ca. 0,50 meter met balkgaten zichtbaar was tussen het dakwerk van beuk en schip.

In het interieur lag in deze fase een vloer in witte gegladde kalksteen. Doordat er amper iets van rest kan niet met zekerheid gezegd worden in welk verband deze lag. Het is echter wel duidelijk dat reeds van bij de aanvang een afhelling bestond van koor naar portaal, hoewel deze minder aanzienlijk (ca. 25 cm) was dan vandaag het geval is. Een reden hiervoor is niet gekend. Het muurwerk was afgewerkt met een bezetting in gele kalkmortel. Hierop was, alvast op het onderste deel, een muurschildering aangebracht waarvan het resterende deel druivenranken toont. Op andere plaatsen werd onderaan een zwart geteerde band opgemerkt op de originele bepleistering. Gele beschikdering op de pilaren en rode op de bogenarcade wijst erop dat heel het interieur polychroom afgewerkt was. Over het meubilair is quasi niets geweten, tenzij het bestaan van een zijaltaar met bakstenen sokkel in het zuidtransept.

Opvallend is dat het Romaanse koor in eerste instantie niet werd afgebroken. Hoewel het mogelijk is dat de interieurafwerking werd “vergotiseerd” door bepleistering met gotische moulures (cfr. context 171) bleef het muurwerk bestaan gedurende een langere periode. Een reden hiervoor kan een verschil in financiering/financierder tussen koor en schip zijn.

4. Fase 3: uitbreiding koor

Op een later tijdstip (mogelijk 15^e eeuw) besloot men over te gaan tot veranderingen aan het koor. Het gaat hier niet om een vervanging, maar eerder om een uitbreiding. Men brak de absis af en demonteerde het binnenparement, maar buitenparement bleef bewaard. Aansluitend op deze muren werd een nieuw driezijdig kooreinde gebouwd met een fundament in baksteen en kalkzandsteen en een buitenparement in kalkzandsteen. De bestaande muren werden hierbij deels opgehoogd. Vijf spitsboogramen met druiplijst werden aangebracht en het geheel kreeg een dak met sporenkap. Hoewel onregelmatigheden in de telmerken van dit gebinte wijzen op latere aanpassingen of vervangingen kan men ervan uitgaan dat het hier nog om de originele dakconstructie gaat. Een preciezere datering ervan (op basis van typologie of dendrochronologie) zou dan ook een beter idee over de bouwdatum kunnen geven. Als afwerking van de muren bracht men een grijsgeschilderde bepleistering aan.

Van het aanwezige meubilair is niets met zekerheid geweten, hoewel een hoofdaltaar vermoed kan worden.

5. Fase 4: uitbreiding zuidbeuk

Zoals de boog tussen zuidbeuk en –transept en muurdeel (101) aantonen was deze beuk oorspronkelijk een stuk smaller. Op een, weerom niet gekend, moment werd deze muur volledig afgebroken en verdween een stuk van de transeptmuur. Dat dit aanzienlijke werken met zich meebracht is duidelijk: het afbreken van de zuidmuur en een stuk van de transeptmuur bracht met zich mee dat de boog ertussen ook gedemonteerd moest worden, net als het muurvlak erboven en waarschijnlijk het dakgebinte van het transept. Zowat 1,5 meter verder bouwde men de nieuwe muur (108). Het fundament (107) ervan bestaat uit een combinatie van baksteen en kalkzandsteen en is niet zo zuiver afgewerkt als de

transeptmuur. Voor het opgaand muurwerk zal men waarschijnlijk het materiaal van de oorspronkelijke muur herbruikt hebben, aangevuld met nieuwe elementen. Aan de westmuur van de beuk diende een stuk toegevoegd te worden om het geheel af te sluiten. De boog tussen beuk en transept werd gereconstrueerd, deels met hergebruik van het gedemonteerde materiaal, en het muurvlak erboven werd heropgebouwd in baksteen. Van het gebinte dat de beuk afdekte is niets bewaard gebleven. Ook op deze muur bestaat de oudste afwerking uit een grijsge schilderde laag bepleistering.

Zoals eerder vermeld is in het buitenparement van de zuidbeuk een duidelijk materiaalverschil aanwezig. Het kan niet met zekerheid gezegd worden waaraan dit te wijten is, maar een van de mogelijk verklaringen is dat bij het bouwen van de nieuwe muur het onderste deel in recuperatiemateriaal werd opgetrokken en het bovenste (andere) deel met nieuwe steen. Andere verklaringen zijn echter eveneens mogelijk zodat hierover geen uitsluitsel gegeven kan worden.

6. Fase 5: reconstructie noordbeuk

Zoals eerder vermeld kent de muur van de noordbeuk een afwijkende structuur. Waar de transepten, die zeker nog origineel zijn, een fundering uit kalkzandsteen met duidelijke verstektrap hebben is dit niet het geval bij de noordmuur (255), die volledig werd teruggevonden. Hier gaat het om een onregelmatige combinatie van gerecupereerde kalkzandsteen, brokken baksteen en stukken daktegels. Funderingstrappen komen slechts op een bepaald stuk voor en ganse brokken muur in baksteen werden verwerkt. Dit wijst er dan ook op dat het niet om de oorspronkelijke gotische muur gaat. Aanvullend hierop is er de naad die zich in de westmuur van de noordbeuk bevindt en die een erg onregelmatig verloop kent. Om redenen die eerder werden aangehaald gaat het hier niet om het spoor van een uitbreiding, maar wel om een herstelling. Het beeld dat hieruit naar voren komt is dat van een reconstructiefase. Omwille van onbekende redenen en op een even duister ogenblik werd de noordmuur en een deel van de afsluitende westmuur grondig verwoest, waarna men op hetzelfde tracé de muur herbouwde. Hierbij werd het oorspronkelijke materiaal gerecupereerd. In elk geval was de noordbeuk toen smaller dan vandaag.

7. Fase 6: begin 17e eeuw, schade en herstel

Met de slag van Rijmenam in 1578 liep het kerkgebouw schade op. Wat de aard en de ernst ervan was is niet geweten, hoewel dit mogelijk achterhaald kan worden mits archiefonderzoek. In elk geval is er aan het begin van de 17^e eeuw sprake van herstel van de toren. Waarschijnlijk is het op dit moment dat de galmgaten dichtgemaakt werden, een geleding werd toegevoegd en een nieuwe spits geplaatst. Door geldgebrek ging verliep een hele tijd vooraleer deze werken voltooid geraakten. De muurankers met datum die tot voor WO I aanwezig waren getuigden van deze werken. Over de datum die deze weergaven kan echter gediscussieerd worden.

8. Fase 7: 1766-1785

In de periode 1766-1785 vonden aanzienlijke veranderingen plaats. Een eerste grote aanpassing gebeurde aan het dakgebinte. Als reden hiervoor worden de te hoog oplopende kosten voor het onderhoud van drie afzonderlijke daken aangehaald. Men

besloot daarom deze daken te vervangen door één dak dat het geheel zou overspannen. Hiervoor brak men de gebintes van de zijbeuken af. De telmerken op de kern van het gebinte boven het schip lijken aan te geven dat ook dit werd gedemonteerd. Na remontage bouwde men hierop voort en werd dmv een ingenieus systeem met horizontale en verticale steunbalken een nieuw dak geplaatst. De helling hiervan was uiteraard veel vlakker dan voorheen het geval was. Er is sprake van dat bij deze gelegenheid ook de muren van de zijbeuken opgehoogd zouden zijn, maar materieel bewijs hiervoor kon niet gevonden worden.

Een tweede grote verandering vond plaats in het interieur. Na de constructie van het nieuwe dak besloot men ook nieuwe gewelven te plaatsen ter vervanging van de oude, niet gekende, afwerking van het plafond. Voor het schip hechtte men houten gordelbogen vast aan het gebinte die bekleed werden en met lattenwerk en afgewerkt met (witte?) bepleistering. Een lijst met schelpen decoreerde de basis ervan. Voor de zijbeuken werd een gelijkaardig principe aangewend, maar dan met kruisribgewelven.

Een volgende onderdeel van deze campagne was de bouw van een doopkapel tegen de westmuur van de zuidbeuk. Voorheen moet de doopvont zich in het noordtransept bevonden hebben zoals een aanduiding in de parochieregisters uitwijst. Men sloeg een gat in de westmuur om zo een deuopening te vormen en een rechthoekige kapel in kalkzandsteen werd gebouwd in het oksel van toren en zuidbeuk. Aan de buitenzijde was ze bepleisterd met gele kalkmortel zoals op oude foto's blijkt. Materiële resten van deze kapel werden echter niet aangetroffen.

Een laatste aanpassing gold het meubilair en de vloer. Op een eerder moment had men de vloer reeds vervangen, mogelijk samen met de aanpassingen aan koor of zuidbeuk zoals de grijsge schilderde bepleistering lijkt aan te duiden. Hierbij hoorde ook een uitbreiding van het zijaltaar in het zuidtransept. In 1785 besloot men twee nieuwe zijaltaren te plaatsen en een nieuwe vloer in zwarte gepolijste natuursteen aan te leggen. Bij het leggen hiervan bracht men de grafstenen die zich reeds in de vorige vloer bevonden mee omhoog en men werkte ze in, hoewel dit niet op hun oorspronkelijke plaats gebeurde. De oude vloer werd volledig weggebroken. Of hier toen ook een nieuwe bepleistering op de muren werd aangebracht is best mogelijk, maar eventuele resten ervan zijn nu verborgen onder de latere cementering.

9. Fase 8: uitbreiding noordbeuk 1834

Op basis van de materiële resten en uitvoerige archiefdocumentatie zijn de werken van 1834 goed gekend. Het toenmalige kerkfabriek beschrijft een uitgebreide problematiek: er is te weinig plaats om alle gelovigen op een fatsoenlijke wijze de eredienst te laten bijwonen, de noordbeuk is smaller dan de zuidbeuk waardoor een asymmetrie bestaat in het gebouw en het zicht op het zijaltaar in het noordtransept belemmerd wordt, de noordmuur is in slechte staat, enz. Daarenboven heeft men toevalligerwijs een overschot in kas, deels door besparingen en overschotten van vorige jaren, en deels door een milde schenking van de adellijke familie Pouppez. Daarom besloot men om de noordbeuk te verbreden waardoor al deze problemen in een klap opgelost zouden zijn. De noodzakelijke toestemming werd verleend door de provinciale overheid en de eigenlijke

werken konden van start gaan in 1834 of 1835. De bestaande noordmuur werd afgebroken tot net onder het vloerniveau en een deel van de transeptmuur moest eraan geloven. Ook voor de boog tussen beuk en transept gold hetzelfde principe als een hele tijd ervoor in de zuidbeuk gebeurde. Opmerkelijk is wel dat men bij de werken het dakgebinte van de noordbeuk niet gedemonteerd heeft. Een systeem met schoringspalen zal waarschijnlijk een tijdelijke oplossing geboden hebben. Een nieuwe noordmuur (36) werd opgetrokken in baksteen met een buitenparement in kalkzandsteen. Hiervoor zal men weerom een deel van het oude materiaal gerecupereerd hebben. Ook het fundament (35) bestaat volledig uit baksteen. De noodzakelijke uitbreiding van de westmuur is nog steeds duidelijk zichtbaar. Voor de binnenafwerking werd geen parement gebruikt, maar wel een eenvoudige vlakke bepleistering. Aangezien de beuk nu een stuk breder werd diende ook het dakgebinte aangepast te worden. De oplossing werd gevonden in het eenvoudigweg toevoegen van een horizontale balk die verder uitstak en verbonden was met de hogere horizontale balk. Als gevolg hiervan diende men wel het gewelf van de beuk af te breken en opnieuw te plaatsen, maar dan lager dan voorheen. Ook nu is nog een verschil in plafondhoogte te zien tussen beide zijbeuken. Voor de boog tussen beuk en transept werd een rondboog gebouwd met recuperatiemateriaal, aangevuld met nieuw materiaal. Als basis ervoor maakte men een pilaster in baksteen tegen de nieuwe hoek. Aan de overzijde van de kerk, in het zuidtransept werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om eenzelfde pilaster te plaatsen.

10. Fase 9: WO I en reconstructie 1914-1927

Wanneer aan het begin van de 1^e wereldoorlog de gevechten rond Mechelen uitbreken raakt een voltreffer van de Belgische artillerie de St.-Martinuskerk. Gelukkig bleef de schade beperkt tot de toren en de aanpalende doopkapel, die dan wel quasi volledig verwoest werden. Van de toren bleef enkel de onderste geleding en de oostmuur overeind staan. Van de doopkapel restten enkel zwaar beschadigde muren. Om tijdens het verdere verloop van de oorlog de kerk toch nog te kunnen gebruiken maakte men een tijdelijke deuropening in de zuidbeuk. Na de oorlog ging men over tot reconstructie van de verwoeste delen. Van de toren werd eerst de oostmuur alsnog omgetrokken om veiligheidsredenen, waarna het puin verwijderd werd en men vanaf de eerste geleding begon met de reconstructie. Het gaat om een redelijk getrouwe kopie van de oorspronkelijke toren, hoewel een aantal details veranderden: rechthoekige vensters ("schietgaten") werden aangebracht in de noord- en zuidgevel, de muurankers met datum verdwenen en de spits kreeg een opengewerkte helm (balustrade). Ook de structuur veranderde: ipv massieve kalkzandsteen bouwde men nu muren in machinale baksteen, gevoegd met grijze cement, met enkel aan de buitenzijde een parement in kalkzandsteen. Voor de wenteltrap in de traptoren werden de originele treden herbruikt voorzover die niet te erg beschadigd waren, en vulde men het bovenste deel aan met treden in gegoten beton. Een nieuw houten doksaal werd aangebracht en het orgel kwam tegen de achterwand ervan te staan. Om het doksaal te overdekken werd een kruisribgewelf geplaatst met een opening in de top om de klokken naar boven te kunnen hijsen. Uiteraard diende men ook een nieuwe vloer te leggen. Een gedenkplaat met de namen

van architect, bouwmeester enz. in het portaal herinnert nog aan deze reconstructiewerken¹⁶.

Hoewel de kerk zelf geen schade had opgelopen werden toch een aantal glasramen in het koor gerestaureerd / vervangen (cfr. opschrift “*restaurata jam ecclesia 1930*”)

De doopkapel werd blijkbaar volledig met de grond gelijk gemaakt, waarna een nieuwe versie werd gebouwd. De polygonale kapel die in de plaats kwam werd opgebouwd uit baksteen met een kalkzandsteen buitenparement. De binnenzijde ervan werd aan het begin van de jaren 1950 versierd met wandschilderingen door de Mechelse kunstenaar Beeck.

11. Fase 10: restauraties 1993-2005

Zoals ieder historisch gebouw had de St.-Martinus kerk te lijden gehad van de tand des tijds en besloot men aan het begin van de jaren 1990 over te gaan tot een grondige restauratie van de buitenzijde en het interieur onder leiding van architect L. Ghys. Omwille van de slechte staat van een deel van de stenen werden op verschillende plaatsen grote muurvlakken integraal vervangen door nieuwe steen. Na de buitenrestauratie werd het interieur aangepakt dat voornamelijk een nieuwe laag verf kreeg. Ook een aantal kunstobjecten en beelden werden gerestaureerd. Als laatste hiervan kwam het orgel aan de beurt dat aanleiding gaf tot de plaatsing van een nieuw doksaal in gewapend beton. Op deze wijze kon het instrument terug als balkonorgel geplaatst worden. Een ander gevolg was de installatie van een vloerverwarming ter vervanging van het hetelucht systeem. Hiervoor diende uiteraard de vloer uitgebroken te worden en een deel van de bodem uitgegraven, wat aanleiding gaf tot het uitvoeren van dit archeologisch onderzoek. Na het aanbrengen van voorbereidende lagen en het leggen van de leidingen diende de vloer teruggeplaatst te worden op dezelfde wijze als hij voorheen lag (zelfde patroon, zelfde afhelling naar de poort). Men maakte daarenboven gebruik van de gelegenheid om over te gaan tot de herinrichting van het ganse interieur in het kader van de hedendaagse liturgie. Het hoofdaltaar, de communiebank en de kerkmeestersbank in de noordbeuk, allen toegevoegd aan het interieur in de 19^e eeuw, werden afgebroken en verwijderd. Nieuwe stoelen, altaar en tabernakel werden voorzien. Als afsluiting van deze campagne zouden de binnenmuren herschilderd worden.

¹⁶ Het zou zeer interessant zijn voor deze fase om in het Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB) in het Fonds “verwoeste gewesten” het bouwdoossier van de reconstructie te onderzoeken.

6. Verder onderzoek

Hoewel het afgesloten archeologische onderzoek en de oppervlakkige bauforschung reeds een tipje van de sluier oplichten en een beeld konden geven van de evolutie van de St.-Martinuskerk blijven er nog heel wat open vragen bestaan. Verder onderzoek is dan ook absoluut nodig.

Een aantal zaken zijn reeds gepland en bezig: C14-datering van een aantal mortels van de Romaanse en Gotische kerkfase, onderzoek van de gevonden munten en onderzoek van de muurschildering. De resultaten hiervan zijn te verwachten in de loop van 2005 en zullen toegevoegd worden aan het dossier.

Een eerste, zeer belangrijk, bijkomend onderzoek is een grondige navorsing van historische bronnen. Zoals vermeld is een rijk archief bewaard en beschikbaar, maar ontbreekt gestructureerd en diepgaand onderzoek. Aangezien een groot deel van de veranderingen die de kerk ondergaan heeft binnen “archiefbereik” liggen zou dit een veel completer beeld kunnen opleveren. Ook het opsporen van 19^e- en vroeg 20^e-eeuws fotomateriaal zou een rijke bron van informatie opleveren.

Een tweede onderzoek zou een meer diepgaand bouwhistorisch onderzoek zijn. In het kader van de voorbije opgravingen werd wel een inspectie uitgevoerd waarbij de belangrijkste sporen in muren en structuur aan het licht kwamen. Het is echter noodzakelijk dat gedetailleerder onderzoek plaatsvindt. Voor de dakgebintes kan men denken aan typologie, datering en dendrochronologie. Voor het steenwerk gaat het bijvoorbeeld om een dieper onderzoek van bewerkingssporen, herkomstbepaling en determinatie van de steen of verder onderzoek naar de mortels.

Deze gegevens kunnen dan telkens bij het dossier gevoegd worden en leiden tot herinterpretaties, nieuwe hypothesen of bevestiging van bestaande theorieën.

7. Conclusie

Het archeologisch onderzoek waar dit rapport over handelt vond plaats in de St.-Martinuskerk van Rijmenam (Bonheiden). Ze gebeurde in het kader van renovatiewerken waarbij een nieuw verwarmingssysteem werd aangelegd onder de vloer. De optie werd genomen om een politiek van conservatie te voeren, waarbij enkel dat deel van het bodemarchief werd opgegraven dat vernietigd zou worden door de werken en iedere niet noodzakelijke schade eraan te vermijden. Door deze aanpak en ook door de inbedding van de opgraving in het renovatieproject vormde dit onderzoek een soort experiment waar veel nuttige ervaring uit gehaald kon worden.

Een onderzoek naar de gekende informatie leerde dat zeer weinig geweten was over de geschiedenis van het kerkgebouw. De opgraving en de eraan gekoppelde oppervlakkige bauforschung lichte alvast een tipje van de sluier op. Verschillende fases van bouw, verandering, aanpassing en heropbouw konden onderscheiden worden.

Een eerste, eerder fragmentarische fase omvat het Romaanse kerkgebouw met een westtoren, eenbeukig schip en koor met absis. Het bepleisterde interieur was waarschijnlijk in geel en rood beschilderd, en had een vloer in gele en zwarte geglazuurde tegels. Een exacte datering kon (nog) niet gegeven worden.

Een volgende grote fase is de bouw van de kerk in Gotische stijl, te situeren in de 14^e eeuw. Een massieve toren met vijf geledingen, een driebeukig schip met bogenarcade en een uitstekend transept konden onderscheiden worden. Als koor werd het Romaanse koor verder gebruikt. Afdekking gebeurde dmv zadeldaken op schip, transept en koor en schuine daken op de zijbeuken. Op de bepleistering van de binnenmuren waren figuratieve muurschilderingen aangebracht, op de pilaren een gele beschildering en op de bogenarcade een rode beschildering. De vloer bestond uit grote witte kalkstenen tegels.

In het verdere verloop van de geschiedenis kende het gebouw verschillende uitbreidingen. Als eerste werd aan het koor een driezijdig kooreinde met spitsboogramen gebouwd. Een nieuwe sporenkap vormde de overdekking. Vervolgens werd de zuidbeuk met ca. 1,5m verbreed, waarna de muur van de noordbeuk een verwoesting en wederopbouw kende. De toren en waarschijnlijk een deel van de kerk leed schade onder de slag bij Rijmenam tussen Staatsen en Spanjaarden waarna reconstructie en herstellingen plaatsvonden. Bij deze gelegenheid werd waarschijnlijk een extra geleding toegevoegd aan de toren.

In de tweede helft van de 18e eeuw werd de dakstructuur aangepast zodat het geheel onder één dak kwam. Ook het interieur werd toen grondig aangepast: constructie van de gewelven in bepleisterd lattenwerk, plaatsen van de zijaltaren en het orgel en leggen van een nieuwe vloer in zwarte gepolijste natuursteen. Tegen de westzijde van de zuidbeuk bouwde men een vierkante doopkapel aan.

Een nieuwe uitbreiding gebeurde in 1834 wanneer men besloot de noordbeuk te verbreden zodat opnieuw een symmetrie ontstond met de reeds aangepaste zuidbeuk. Hierbij werden ook de pilasters op de hoeken van de transeptarmen geplaatst.

In WO I leed werd de toren quasi verwoest en leed de doopkapel ernstige schade. De wederopbouw ervan vond plaats in de jaren 1920 en resulteerde in het kerkgebouw zoals dat nu nog steeds bestaat.

Tussen 1993 en 2005 tenslotte werd heel het gebouw gerestaureerd: buitenmuren werden hersteld en beschermd, het interieur kreeg een nieuwe verflaag, een deel van het meubilair werd gerestaureerd en in een laatste fase werd een nieuw doksaal geplaatst en een vloerverwarming geïnstalleerd. Ook het interieur werd grondig heringericht bij deze gelegenheid.

Ondanks de informatie die het onderzoek opleverde blijven nog vele vraagtekens bestaan. Zoals vaak is de nood aan verder onderzoek dan ook groot, waarbij vooral de archiefinformatie primeert. Sancti Martini, ora pro nobis...